

KÁLDOS GYULA

FEJEZETEK CELLDÖMÖLK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETÉBŐL A 19. SZÁZADIG

Kemenesalján régi hagyománya van a művelődés ápolásának, amit az is jelez, hogy nagy becsülete volt itt az ismereteket hordozó könyvnek már a 18. században. A kölcsönös látogatások divatban voltak Berzsenyi idején és később is. Kemenesalja erdőkkel szegélyezett falvaiban sok paplakban, köznemesi kúriában társalkodó, olvasó, irogató embereket láthattunk volna abban az időben. A rendelkezésünkre álló irodalomban erre azonban csak utalások vannak: egyházi és világi személyek nagy könyvtárakkal bírtak; Kis János egy irodalmi kört hozott létre; a reformkorban kaszinó működött; valamint Edvi Illés Pál és mások szerepére mutatnak rá. Szükségét éreztük, hogy a szüksézáv utalások mögé nézzünk, bemutassuk a fel nem tárt vagy kevésbé feltárt, de művelődéstörténeti szempontból fontos személyek munkáját, a kialakuló intézményes formákat. Egyes időszakokban ezt a településen túlmutatón tesszük. Ugyanis a Celldömölköt alkotó egykor önálló és a kemenesaljai községek között kölcsönhatás érvényesült. Nem volt célunk könyvtártörténetet írni, ha mégis úgy tűnik, hogy a könyv nagyobb szerepet kap a tanulmányban, az a kor és több jelentős személy érdeme.

A DÖMÖLKI APÁTSÁG KÖNYVTÁRA

A művelődés eszközeinek, kereteinek vizsgálatánál az egyházak tevékenységéből kell kiindulni. A múltban a katolikus és evangélikus egyház fontos szerepet töltött be a település kialakulásában, fejlődésében. A vallási ideológia világnézeti alapként érvényesült, az egyház szervezeten át fogta az iskolát, nagyrészt a tudományt, irodalmat, művészetet. A viszonylagos haladás is vallási köntösben jelentkezik. A tudományok művelői, írók nagy része egyházi személy volt.

A könyv akár kézzel írt, vagy másolt, illetve nyomtatott - az előszó mellett - mint alapvető ismerethordozó hosszú idő óta fontos szerepet tölt be. A könyv jelenlétét Dömölkön a bencés apátság révén már a korai időszakban feltételezhetjük. Bencés apátság könyv nélkül elképzelhetetlen, ugyanis a szerzetesek egyik fő elfoglaltsága az olvasás. A "Regula" előírása szerint a nap különböző időszakában mintegy három-négy órát kellett olvasással tölteni. Ebből következik: *"a bencés kolostorban elengedhetetlen a könyv, a könyv írása, az írás tanítása és a könyvtár. A középkorban ezek szorosan összetartoznak."*⁽¹⁾ Jelentős rendelkezése volt a "Regula"-nak a nagybőjti olvasás rendje. Bőjt elején minden szerzetes kapjon egy könyvet a könyvtárból és elejétől végéig olvassa el. Mindezek valamennyi magyarországi bencés kolostorra vonatkoztak.

Szabó Flóris hivatkozott egy 1508-ban tartott vizitációra, amelynek során 11 bencés apátságot kerestek fel, *"bizonyára amelyeknek elég rossz híruk járhatott"*. Dömölk nem volt köztük.⁽²⁾ Pacher Donát, a dömölki apátságról írt nagyon alapos munkájában foglalkozott a könyvekkel és a könyvtárral. Először 1658-ban, a pannonhalmi könyvtár összeírásakor tett említést 4 könyvről, amelyek Dömölkre kerültek oda.⁽³⁾ Valószínű, hogy a török támadások elől menekítették őket. A következő adat Dianesevich apát nevéhez fűződött s ez módosította az előbbieket.

Pannonhalmán található 7 olyan könyv, amelynek címlapján Dianesevich dömölki apát neve szerepel 1638-as dátummal.⁽⁴⁾ Ezt Pacher nem említette. Néhány évtized múlva Győri Lászlót nevezték ki dömölki apátnak, azzal a céllal, hogy itt lakjon, a rend szabályai szerint éljen, és tehetségének megfelelő rendtársakat tartson maga mellett. A cél az apátság szegénysége miatt nem valósult meg. Halála után 1672-ben összeírták az apátság vagyonát, s benne 8 könyvről történt említés. Jellemző, hogy fegyver több volt, mint könyv.⁽⁵⁾

A 18. század elején a fejlődés gazdasági és egyházi jelei mutatkoztak. 1720 után már 8 rendtag volt az apát mellett, akik hitteljesztőként járták a vidéket. Munkájuk folytán egyházi központtá vált a korábban szegényes apátság. A gazdasági fejlődés Lancsics Bonifác jószágkormányzó idején indult meg, 1725-ben történt kinevezését követően. Őt, mint az apátság legkiválóbb fejlesztőjét említik.⁽⁶⁾ A növekedést jól jelezte, hogy az állatállomány és a vetésterület többszörösére nőtt. Bizonyára több jutott könyvre is, azonban erről feljegyzés nem maradt fenn. Lancsics ideérkezésekor felmérte az apátság helyzetét, jelezte a könyveket is, de összeírásukat későbbre halasztotta, majd el ez is maradt. A pannonhalmi könyvtár nagy fejlesztője Magger Placid volt, aki

Dömölkre küldte Lancsicset. Később Mária Terézia utasította Somogyi Dániel főapátot, hogy értékes és hasznos műveket szerezzenek be. Az utasítás hatással lehetett Dömölkre is. Korábban a meghalt rendtársak hagyományai képezték a gyarapítás módját.

A könyvtár nagyobb arányú növekedése Koptik apát működésének időszakára esett, összefüggésben az általa tervezett akadémiával. Koptik egy nemesi akadémia felállítását javasolta, ahol a német lovagi akadémiákhoz hasonlóan az előkelő ifjak - a szokásos latin nyelven és filozófián kívül - elsajátíthatták volna a német és francia nyelvet, részben földrajzot, mértant, építészetet, államtörténetet, a nemzetközi jog alapjait. A társasági életbe való jártassághoz a táncot és az úri sportnak számító vívást és lovaglást is megtanulhatták volna.⁽⁷⁾ A terv azért nem vált valóra, mert az egyházi és világi főnemesség nem volt hajlandó pénzt áldozni erre a célra. Az akadémiához könyvtár is tartozott volna, létrehozásának feltételei között említi Koptik, hogy az új kolostor mellett "szép könyvtárt is szerzett".⁽⁸⁾ Pacher ismertet egy 1754-ből származó levelet, amely szerint a jószágkormányzó féltette a könyvtárt az új kolostorban, s át akarta vinni az új templom keleti végébe tervezett kincstárba. Lehet, hogy a kincstárt könyvtári célra is tervezték.

Darabszámra is jelentősen bővült a könyvtár, ezt bizonyítja az apátság feloszlásakor készült leltár. 1787-ben II. József feloszlatta a rendet, ennek kapcsán felmérték a kolostor vagyonát, közte a könyvtárat: 4 könyvvállványt, egy támlásszéket, egy puhafás asztalt, 566 művet 727 kötetben, 46 kéziratot 87 kötetben, 22 csonka művet 24 kötetben találtak. Az összeírók a könyvek jegyzékét kérték, amire azt a választ kapták, hogy nincs, mert a könyvtár is csak néhány éve van külön. Az elhunyt rendtagok könyveit gyűjtötték egybe, hogy el ne kallódjanak. A rendtagok szobáiban 509 mű volt 875 kötetben. Közülük több a könyvtárból került hozzájuk.⁽⁹⁾ Valószínűleg menteni akarták őket, de elemi károsodás is érte a könyveket. Néhány évvel korábban, 1783-ban Makótyz, a 84 éves apát, aki 32 évet szolgált Dömölkön, szobájában tűz keletkezett, amely mindenét - magával együtt - elégette.⁽¹⁰⁾ A könyvtárban és a rendtagok szobáiban talált könyvek száma együttesen 1075 mű 1602 kötetben. Ha ezt összehasonlítjuk az ugyancsak feloszlított pannonhalmi könyvtárral, ahol 4249 könyv volt, azt mondhatjuk, hogy gazdag állomány volt Dömölkön. A könyveket a pesti egyetemi könyvtárba szállították, jegyzék kíséretében, így tudjuk, hogy az apátság legrégebbi könyvét 1459-ben Nürnbergben adták ki. A 16. századból 18, a 17. századból 29 mű szerepel, a legtöbb pedig a 18. századból való. A könyvek tartalmuk szerint igazodnak a szerzetesek életéhez, mert nekik a felszentelés után mindennapi kenyerük a gyóntatás, istentisztelet, prédikálás volt, s maradék idejükben a maguk lelki gazdagodásának élhettek és csak a könyvhöz fordulhattak felvilágosításért. Így a teológia, bölcsélet mellett néhány latin klasszikus, valamint történelem és magyar jog jellemző a könyvek tematikájára. A gazdálkodáshoz kapcsolódó könyveket alig találtunk. A könyvtár papi jellege nem zárta ki, hogy mások is igénybe vegyék.

A rend vagyonának visszaállítása a könyvtárral együtt 1802-ben megtörtént. A könyvtárról ezután keveset tudunk, minden bizonnyal tovább gyarapodott, erre utal az a tény, hogy 1862 és 1910 között Pacher 7 olyan rendtagot említett, aki "lelkiatya" és "könyvtáros", illetve "levéltáros" és "könyvtáros" volt.⁽¹¹⁾ Érdekességként emelhetjük ki Széchenyi István "*Javaslat a magyar közlekedésről*" című 1848-ban megjelent könyvét, amelyet "*Gácsér Leónak tisztelettel gróf Széchenyi István*" bejegyzéssel tiszteletpéldányként küldött.⁽¹²⁾ Az apátság irattárából több részletre választ kaphatnánk, de az a 2. világháború áldozata lett. Jándi Bernardin apát gépelt naplójának tanúsága szerint az apátsági "*irattár és levéltár teljesen elpusztult*". Sajnos az ukrán nők és az orosz parancsnokok legnagyobb részt "*vagy eltűzelték vagy máshova vitték*". Bizonyára sok kárt szenvedett a könyvtár is, de az 1950-ig az apátsági épületben maradt. Hány került magánkézre nem tudni. 1950-ben egy teherautónyi könyvet Pannonhalmára irányítottak - idekerült a tanács -, oda azonban nem érkezett meg.⁽¹³⁾

KIS JÁNOS ÉS KEMENESALJAI KÖRNYEZETE - A REFORMKOR ELŐFUTÁRAI

Kemenesalján az evangélikus egyháznak jelentős befolyása volt. A köznemesség - az Ostffyakkal az élükön - hamar elfogadta a reformációt, amelynek terjedése következtében a hitviták, a nép nyelvén való prédikálás előtérbe helyezte a bibliaolvasás fontosságát, az olvasni tudást. Az iskolák szerepe fokozatosan növekedett, vele párhuzamosan nőtt az ími-olvasni tudók, a könyvgyűjtők száma a világiak között. A könyvgyűjtők többsége azonban a külföldi egyetemeket járt, képzett lelkészekből került ki.

Az ellenreformáció, az 1674. évi nagy üldöztetés véget vetett a virágzó egyházi életnek. Az 1681. évi törvény Nemesdömölköt artikuláris helynek jelölte ki, amely ezután messze vidékre kiterjedően a hitélet gyakorlásának egyedüli színhelye lett. Később megjelent III. Károly Carolina Resolúciója megerősítette, hogy a protestánsok nyilvános istentiszteleteiket csak az artikuláris

helyeken tarthatták, és sok más fontos ügyben is korlátozásokat írt elő. A rendelet végrehajtásaként az apátság 1732-1733-ban 16 szomszédos egyházat foglalt el. Ezután az egész Kemenesalja és a távolabbi körzetek evangélikus lakossága Nemesdömölkre volt utalva. ⁽¹⁴⁾

Nemesdömölk ebben az időben jelentéktelen település, azonban nem a hely nagysága, hanem az itt élő és tevékenykedő személyek a meghatározók abban, hogy a dunántúli evangélikus egyház történetében fontos szerepet játszott. A befolyásoló tényezők közül - a későbbiek megértéséhez - hármat emelünk ki: a felvilágosodás hatását, Sopront és a köznemesség szerepét.

A 18. század második fele a lassú előrehaladás időszaka. A tudati változások a társadalom változásait tükrözik, a hitvilágból kilépő önállósuló tudomány lehetőségei megjavultak Magyarországon is. Sokan tanultak külföldi egyetemeken, az evangélikus egyház a teológiai ismeretek elmélyítésére külte lelkészeit, elsősorban Jéna, Halle és Göttinga egyetemére, mivel itthon nem voltak protestáns főiskolák. Az egyetemeken a kiváló, felvilágosult tanárok előadásai révén a vallási kérdések mellett világi tárgyakkal ismerkedhettek. A diákok a német egyetemeket választották Hollandia és Svájc helyett. Jénába, de főleg Göttingába mentek tanulni. Göttingában az oktatásban a világi tárgyak nagyobb részt képviseltek, mint a teológia. ⁽¹⁵⁾ A világi tárgyak között találjuk a jogot, a közgazdaságtant, amely magába foglalta a kereskedelmet és az ipart. Irodalmi társaságok alakultak, amelyekben a régi német irodalom emlékeit kezdték újra felfedezni. Találkozunk körükben a nemzet és a nemzetiség eddigiektől eltérő megítélésével is. A 18. században emelkedett az emberek átlagos életkora és a népesség száma Nyugat-Európában, de Magyarországon is. A népességnövekedést lényegében a természetes szaporodás adta, mivel a telepítések megszűntek. A járvány okozta veszteségeket a század végére a tervszerű állami védekezés csökkenteni tudta. A felnőtt kor kétszeresére nőtt. Ennek a művelődés szempontjából az a jelentősége, hogy előtérbe került a pedagógiával való foglalkozás, a felnőtt korra való felkészítés. E tudományág jeles képviselőivel és munkáival ugyancsak találkoztak Németországban.

A társadalom szélesebb rétegeinél könyvekről még nem nagyon beszélhetünk. A családi adatok bejegyzésére szolgáló biblia, 1-2 népszerű vallásos kiadvány és kalendárium az ami megtalálható. A 18. század végére ez a helyzet az előbbiek hatására vidékünkön már kedvezőbbben alakult.

Németh László írta: *"Az akkori Magyarországnak egy csoportja sem volt olyan szoros szomszédja az emelkedőben lévő német kultúrának, mint a nyugat-dunántúli lutheránusság. Fővárosa Sopron, Bécsnek tözsomszédja s a felekezeti kapcsolatok jóvoltából a német szellem két székvárosának Jénának és Göttingának tanítványa."* ⁽¹⁶⁾ Sopron látta el Vas megyét és a szomszédos megyéket, Németországot megjárta lelkészekkel. Sopronban tanultak a kemenesaljai evangélikus családok gyermekei. Kis János a 18. század közepétől már több tanulóval említ. ⁽¹⁷⁾ Később a Magyar Társaságban nagyszámú képviselője volt a kemenesaljai középnemesi családoknak, megtaláljuk a középbirtokos nemesség képviselőit is. ⁽¹⁸⁾ A tanulók számát tekintve egy 1771. évi kimutatás szerint Vas megyéből voltak a legtöbben, s ezen belül Kemenesaljáról sereglettek oda a diákok. ⁽¹⁹⁾ Régen szokás volt tehát, hogy a jelentős számú előkelő kemenesaljai családok Sopronban taníttatták gyermekeiket. Nem kis dolog volt ez abban az időben, amikor a tudomány terjedését sokan az erkölcs lazulásának tekintették. A tanulók neveinek ismeretében a falvakat is azonosíthatjuk.

Ebben a korban, vagyis a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeiben Nemesdömölk szerepét a művelődés szempontjából nem önmagában kell vizsgálni, hanem azokban a kapcsolatokban, amelyek a szomszédos községekben élő lelkészek, a művelődést támogató birtokosok és mások között kialakult. Egy-egy jelentős személyiség ezeket a kapcsolatokat tovább fejlesztette, illetve újakkal bővítette. Ebből a szempontból első helyen kell említeni Kis Jánost. Horváth János helyesen állapítja meg: *"A kor valóságából többet és igazabban foghatunk fel, ha a közösségi kapcsolatot nem valami szellemkonstrukcióban, hanem élő emberek emberélményében vizsgáljuk, keressük."* ⁽²⁰⁾

Kis János a személyes ismeretség szorgalmas építője volt. Neve elsősorban nem költői, fordítói, leírói eredetiségével tündökölt, hanem szervező képességével. Kazinczyhoz hasonlóan ösztönösen megérezte a tehetségeket, segítette kibontakozásukat. A legnagyobb érdeme a felismerésben, felfedezésben volt. Berzsenyihez fűződő kapcsolatai ismertek. Nagy költőnk mellett voltak itt mások is, akiről kevés szó esett a múltunkkal foglalkozó irodalomban, de nélkülük bizonyára Kis János nem töltött volna itt 6 évet. Olyan személyekről van szó, akik nem csak jó társalkodó partnerei és nagy könyvtárak tulajdonosai voltak, hanem "... még ennek a világnak is új tápot adnak." ⁽²¹⁾

Kis Jánost 1802-ben hívták meg Nemesdömölkre. A Kazinczyval folytatott levelezéséből tudjuk,

hogy június 19-től ígérkezett el prédikátornak, de költözködését július utolsó napjaiban tervezte. Szerencsésnek tartotta magát, amiért a népes és jól jövedelmező gyülekezetbe kerülhetett, annál inkább, mivel fekete ruháján, tanítói készségén kívül semmi "paposság" nincs benne - írja.

Kis János
(VÚ 1858. 32. sz. 373. p.)

A kapcsolatok alakulásában a személyes találkozásokon túl a levelezésnek volt nagy szerepe, ezért tudatta, "*Kis Czell a kertje alatt lesz, ahol sóraktár, ebből következően posta is van.*"⁽²²⁾ A posta Pápa felé hetente egyszer vagy kéthetente egyszer van - tájékoztatta Kazinczyt. Később szóba került a kis-czelli posta "*rendetlen volta.*"

Elődei közül Perlaky Gábort emelte ki, elsősorban mint egyházszervezőt, aki fiatal korában került Dömölkre és 39 éves korában püspökké választották. Az ő idejére esett az egyház felélédeése. A Türelmi rendelet előtt a dunántúli kerületben 50 anyagyülekezet létezett. Tizenöt évi munkája eredményeként számuk 126-ra gyarapodott és sok új templomot avatott fel. Kis János kiemelte alapos teológiai felkészültségét, ókori irodalmi ismereteit, görög és latin műveltségét, kiváló szónoki képességét. Szerette a költészetet. Hasznos tanításaival hallgatói tetszését mindig megnyerte. A nép számára fontosnak tartott ismereteket az őt hallgatók emlékezetébe véste. Beszédei, prédikációi sokszor a szigorúbb bírálókat nem állták ki, vagyis hirtelen szókimondó püspök volt.⁽²³⁾ Kis Jánost Nemesdömölkön szentelték pappá, alkalma lehetett Perlaky Gábor prédikációit hallgatni. Mások messzelátó, önálló gondolkodású, nagytudományú, bátor egyéniségként mutatták be. Említsük meg, Perlaky Gábor a Berzsényi családdal komasági viszonyban állt, Dánielnek keresztapja volt, ő is keresztelte.

Perlaky Gábor halála után Ráth Mátyást jelölték a superindentensi hivatalra - Ráth Mátyás adja ki 1780-ban a magyar Hírmondót, az első magyar nyelvű újságot, - de nem őt, hanem Perlaky Dávidot választották meg. Kis János szívesebben látta volna Ráth Mátyást, valószínű, hogy irodalmi munkásságát értékelte nagyobbra. A különböző nevek említésénél jegyezzük meg, nem volt mindegy, hogy a terebélyesedő apátság mellett kik voltak az egyházkerület vezetői Nemesdömölkön. Perlaky Dávid megválasztásában közrejátszott bátyjának a tekintélye, aki egyébként - miután szülei korán meghaltak - már mint nemesdömölki lelkész nevelte. Nemesdömölki működése előtti időszakáról több adat áll rendelkezésre, ezért röviden vázoljuk a tudását állandóan gyarapítani akaró lelkész útját. Sopronban és Pozsonyban tanult, majd lelkésszé avatták. Három év múlva, nem elégedve meg tudásával, előbb beutazta Magyarországot, majd külföldre ment. Bécs, Prága Drezda, Lipcse után 3 évet tölt Göttingában. Itt Lock Rousseau mellett a filantropok, különösen Rosenmüller lipcsei superintendens hatására írja meg neveléstanát: *A gyermek jó neveléséről való rövid oktatás 1791., "amelyben részint az intézményes tanítóképzés fontosságát, részint pedig - elsősorban falun - a gyakorlati mezőgazdasági természetrajzi oktatást hangsúlyozza.*"⁽²⁴⁾ Ezeket az elveket - mint tudjuk - Tessedik Sámuel közelítette meg legjobban. Külföldről hazatérve Komáromban lett lelkész. Nagy hatással volt rá Péczeli József, a jeles író és az általa szerkesztett Mindenés Gyűjtemény, amelynek munkatársa, szerkesztője lett. Komáromban adja ki a már említett neveléstanai könyvét. Tessedikhez hasonlóan jól látta, hogy kevés a képzett tanító. "*Valameddig oskolamestereket nevelő semmináriumaink nem lesznek Magyarországon mindaddig nem is remélhetjük, hogy jó oskolamestereink legyenek, és a gyermekek is jobb módjával taníttassanak. Mert hogyan tanítson az, aki azt sem tudja és sohasem is tanulhatta, mit s mi módjával tanítson.*"⁽²⁵⁾ Addig is, amíg szemináriumaink lesznek, azt kívánja, hogy a tanítókat a gimnázium mellett képezzék. Sőt még az iparoktatásra is céloz, s egy kézimesterség elsajátítását követeli mindenkitől. Sürgette a

tanítók helyzetének javítását. *"Nálunk Magyarországon egy öreg béresnek, vagy házi inasnak gyakran tisztességesebb fizetése s több becsülete van némely úri házaknál, mint a házitanítónak, akinek még amazok miatt is szenvednie kell."* ⁽²⁶⁾

Perlaky Dávid egyházi hivatal révén 1791-ben részt vett a Pesti Zsinaton, ahol felszólalt a népművelés ügyében és kifejtette álláspontját. Az iskolaügy körüli munkássága kapcsán figyelt fel rá Ráday Gedeon, a tudományok és a tudósok pártfogója. Levelet írt Rádaynak, melyhez mellékelte a legjobb német tudósok munkái alapján készített olvasókönyvét. Szerette volna, ha az iskolákban ugyanazon könyvből tanulnának s miután így sok példányban olcsóbban előállítható, a szegényebb gyermekek is meg tudnák venni. ⁽²⁷⁾ Az egységes tankönyv bevezetésének gondolatát vetette fel.

Ilyen előzmények után érkezett Nemesdömölkre 1796-ban. Megválasztották az egyházkerület levéltárosának és könyvvizsgálójának. 1800-ban, midőn az esperesség visszanyerte régi beosztását, kemenesaljai nevét, megválasztották az új egyházmegye első esperesének. Semmi kétségünk aziránt, hogy a korábbi szellemben dolgozott Kemenesalján. Erre kitért a temetésen mondott beszéd is. A tanítás, veleszületett adottságai, a maga szorgalmával párosult, s mint kiváló szónok beszédeinek magvát hintette hallgatói szívébe. Idegen helyekről is sokan jöttek tanítását hallgatni. ⁽²⁸⁾ Jó és hasznos könyveit éjjel-nappal tanulmányozta. A vallásos tudományokon kívül becsülte a világi tudományokat, a vallással szemben állókat is tisztelte, mert tudni akarta azok alaptételeit. Minden közhasznú tudományos dologhoz hozzá tudott szólni. Romló egészsége mellett "alattomos" ellenségeire is utalt a búcsúztató. Leánya, Judit volt Berzsényi első szerelme. Berzsényi gyakran felkereste a Perlaky házat, használta a család könyvtárát. Perlaky Dávid fiatalon halt meg 1802-ben. Halála után felesége újból férjhez ment Döbrönte Lajos bobai lelkészhez, ingóságait pedig a könyvtárral együtt eladták. Az áruba bocsájtásról fennmaradt két körözvény, a Hrabowszky iratanyagban. Ezekből megtudjuk, hogy Perlaky könyvtárát a tudányszerető urak és hívek figyelmébe ajánlta, a "lajstrom" szerint 1610 db könyvet. A legtöbbet ígérőknek egyben, de ha így vevője nem akadna, egyenként adják el a nemesdömölki parókián. ⁽²⁹⁾

A körözvényen fel volt tüntetve az a 19 gyülekezet, illetve község, ahová eljutott. Ha részleteket a könyvtárról nem is tudunk, mert a "lajstrom" nincs a körözvény mellett, abban reménykedhetünk, hogy a megvett könyvek a környékünkön maradtak. Miért adták el abban az időben jelentősnek mondható könyvtárat? Bizonyára azért, mert Perlaky Dávid nem volt gazdag ember. Jövedelme jelentős részét fordíthatta könyvekre, felesége talán ezt akarta visszakapni, vagy a könyvek árából leányát, Juditot kívánta segíteni.

Perlaky Dávid a magyar pedagógusok jelentős alakja, művelt, igazi pedagógiai érzelmű egyéniség. Tudományát, "tüzes" beszédeit, tekintélyét Kis János is elismerte. Hatása évtizedeken keresztül kimutatható Kemenesalján.

Hrabowszky György - majd látni fogjuk - könyvszerető ember volt. Az első árverésen megmaradt könyveket Marcalgergelyiben, a Perlakyak ősi fészkében értékesíteni akarta. A második körözvény végén arra kérte Kis Jánost, hogy a "belső eklézsia" vagyis Nemesdömölk egy óráig se legyen atya nélkül, ami arra utal, Kis János augusztus 9-én még nem foglalta el hivatalát.

Kis János Dömölkre szóló meghívásáról tudósító levelére szeptemberben érkezett meg Kazinczy válasza. Üdvözölte új otthonában, kevélykedett, hogy az állásával megtisztelték, érdemeit ismerik. Azt óhajtotta, hogy püspök lehessen, nem a rang miatt, hanem hogy többet tehessen. ⁽³⁰⁾

Kis János már említett kapcsolatteremtő, felfedező képességére jellemző, hogy fél év elteltével felfedezte Berzsényit, akiről eddig senki sem tudta, hogy verseket ír. Néhány versét változtatás nélkül közölte Kazinczyval. 1803. július 23-án kelt levelében már Kisfaludy Sándor jellemzését küldte el Kazinczynak. Ide érkezése után első dolgai közé tartozott Kisfaludy felkeresése Kámban, mivel barátai közül egy sem volt közel hozzá, akivel társaloghatna, akitől tanulhatna. Kisfaludy 4 órányira van tőle, ezért vele is ritkán találkozhat.

Kazinczyt érdekelték a kemenesaljai események, ezt bizonyította levele. 1803 nyarán Nemesdömölk meglátogatására is készült, de kocsija tatán feldőlt, megsérült, ezért nem tudott eljönni. ⁽³¹⁾ Érdekességként említsük meg, hogy Kazinczy tervezett dukai látogatása és Kresznerics Ferencsel való találkozása is elmaradt. A látogatásról annyit jegyezzünk meg, ebben az időben divatban volt egymás kölcsönös felkeresése. Ha Kis János a barátok hiányáról panaszkodott is, ne gondoljuk, hogy magányosan élt. Berzsényin kívül nagyon sokat ismert irodalmi kortársai közül úgy, hogy kereste a találkozásokat, ismerte a környezetében élő irogató lelkészeket. Őket a visszaemlékezéseiből és a Kazinczyval folytatott levelezéseiből ismerhetjük meg. Mielőtt őket sorra vesszük, még egy lényeges befolyásoló tényezőt kell megemlíteni, a Soproni Magyar Társaságot, illetve a diáktársaságokat. *"Jelentőségük nemcsak abban rejlik, hogy műveltebb olvasóközönseget neveltek, hogy sok író, költőt indítottak el az irodalmi pályán, hogy a magyar nyelvű irodalom alkotásait ismertté tették szélesebb körök előtt... hanem abban is, hogy ezekben a társaságokban nőtt fel a magyar polgári átalakulás és haladás harcoss*

követője. ⁽³²⁾ A társaságok közül a legnépesebb a Kis János kezdeményezésére - a Németországban tapasztalt irodalmi társaságok hatására - alakult soproni 1790-ben a magyar nyelv és irodalom ápolására. Nagy becsülete volt körükben a könyveknek. A könyvtár nyitva állt mindenki számára, s akik fiatal koruk miatt nem lehettek a társaság tagjai, a tagsági díj befizetése ellenében könyvet, folyóiratokat éppen úgy olvashattak, mint a tagok. Térjünk vissza az előzőekhez. Kis János Berzsenyit sőmjéni éveiben gyakran felkereste, "... nálam és még többször nála s közbirtokos társánál táblabíró Káldy Pálnál, egy jókedvű, élénk eszű, s olvasni szerető férfinál gyakran társalkodtam." ⁽³³⁾ Káldy Pál Berzsenyi barátja, házasságkötésekor egyetlen tanúja, leányának keresztapja volt. Nagy könyvtárral rendelkezett, könyveit Berzsenyi is olvashatta. Merényi szerint, amikor Berzsenyi Niklára költözött írt verset Káldynak írta. Jó hazafi volt, aki az 1797-es nemesi felkelésben hadnagyként vett részt. ⁽³⁴⁾ Berzsenyivel együtt kapcsolatba került a Soproni Magyar Társasággal. A társaság irodalomközvetítő szerepét jelezte a könyvtár használata és a folyóirat előfizetés, a könyveket vidékre is kölcsönözték. A társaság könyvtárosa 1798-ban arról számolt be, hogy a kültagok közül Berzsenyi és Káldy a kölcsönzési díjat kifizette. (Káldy kettőt, Berzsenyi 2,16 Ft-ot). ⁽³⁵⁾ Egy másik alkalommal Káldy Pál nevét ott találjuk az egyesület támogatói között (1,8 Ft-ot ad). ⁽³⁶⁾ Amíg korábban Kis János barátok hiányáról panaszkodott Kazinczynak addig hamarosan szíves jó barátokról tudósíthatott. Közülük való Zigán János (Kemeneshögyész, 1798-1809) - Kemeneshögyész 1950-ben került Veszprém megyéhez - és Szüts István (Csöngé, 1795-1807) prédikátor társai minden tekintetben olyanok, akik akkor is megérdemelnék Kazinczy szeretetét, ha nevét nem ismernék.

Mindketten verseket írnak, főleg amióta ő itt van. ⁽³⁷⁾ Visszaemlékezésében írta, Beliczay - kérésére került Alásonyba, később Kemeneshögyészbe - Szüts és Zigán míg hozzá közel laktak, rendszeresek a kölcsönös látogatások. Beszélgetéseik tárgya rendszerint a predikatori munka mellett tudományos munkái voltak. Gyakran elővették a már kinyomtatott, vagy kéziratban lévő munkáit, róluk véleményt cseréltek. Közléseik számára mindig hasznosak voltak. A kör kiegészült a nyíltszívű, kellemes beszélgetéseivel magát soha meg nem untató Döbrönte Lajos bobai lelkésszel (1800-1814).

A már említett Magyar Társaság megalakulása után röviddel a "jelesebb" fiatal tanulók közül társakat választottak maguk mellé azzal a határozott céllal, hogy ha majd Sopron elhagyják, a társaság céljai érdekében tevékenykednek. A 11 új tag között volt Zigán János, akit elsőként jegyzőnek választottak meg. Ott találjuk nevét a társaság kiadványainak terjesztői és támogatói között, amelyre 1 Ft-ot ad. ⁽³⁸⁾ Beliczay egy alkalommal mint levelezőtárs 55 könyvet vett át terjesztésre. Vele még találkozunk. A társaság levelező tagja Szüts István és 1801-től Döbrönte Gábor, a később létrejött akadémia első titkára, aki Dukai Takách Juditot könyvekkel látta el, versírásra buzdította. A társaság könyvtárosa, majd titkára lett Szüts Istvánnal együtt. Döbrönte Gábor soproni diák korában és Németországból hazatérve Bobára, többször felkereste Nemesdömölkön Kis Jánost, aki szorgalmán kívül a magyar nyelv, a buzgó támogatásáért szerette. Egyébként Bobára kiszemelt pap, bobai keltezéssel versei vannak. ⁽³⁹⁾ Döbrönte vette fel a kapcsolatot Kis Jánossal, mivel őt jó ismerete hívta soproni szereplésre. Kis János előbb verseit küldte le, majd személyesen is megjelent, kívánságára rendkívüli ülést hívtak össze, verseit felolvasta, másokat meghallgatott. Zigán János több beküldött versét is felolvasták. Szüts István után a köcski születésű Horváth Zsigmondot választották meg csöngéi lelkésznek. Középkorait Sopronban végezte, Kis János élesztette benne a hazai irodalom iránti szeretetét. Jénában tanult, Weimarban meglátogatta Goethét, Herdert, Schillert. Csöngén 1807 és 1824 között volt lelkész. Később - már Kővágóörsön - az akadémia levelező tagjává választotta. ⁽⁴⁰⁾ Kis János volt göttingai társai közül Pápán éltek Zsoldos János orvos és tudós barátai: Tóth Ferenc tanító és író, Pápay Sámuel a magyar nyelv buzgó pártfogója. Velük gyakran kicserélte gondolatait. Pesti útjait dömölki prédikátor korában évenként egyszer megismételte, ahol a fiatal költők szívesen fogadták.

Kis János jószomszédi viszonyt tartott fenn a bencés apátság főnökével, aki ebédre gyakran meghívta, sőt arra bármikor hívás nélkül is megjelenhetett. A földesurak közül mindkettő katolikus, nagyon jó emberek. Közülük sokat köszönhetett Mayer főtrázsamesternek. Szerette a tudományokat, könyveiből sokat olvasott, járatos volt a világ dolgaiban, a tudományos dolgokról szívesen és tanulságosan beszélt. Egy evangélikus tábornoktól, akinek segéde volt, és vele magát nagyon megszerettette, szép könyvtárat örökölt. Ebből Kis János szívesen kölcsönzött, a könyvek között szabadon válogathatott, trefásan könyvtárosának nevezte. Megemlékezett egy C-vel jelölt kedélyes, "elmés" táblabíróról, aki a könyveket, főleg a szépirodalmat szívesen olvasta. A társasági beszélgetést tudományos síkra irányította, ezzel szabadidejét kellemessé tette. Gúnyolta a falusi pipás köznemeseket, magát is közéjük sorolva, mert csak agarasztak, a cselédekkel zsörtölődtek, a kézi mesterség és az ipar minden ágát megvetették. ⁽⁴¹⁾

Kis János nem tett említést Hrabowszky György kissomlyói lelkésről (1795-1803), aki életét a hazai irodalom és nemzetiség ügyének szentelte. Külföldi egyetemeken könyvtáraiban magyar irodalmi műveket kutatott. Levelezett tudósokkal és a főpapokkal. Könyvtára gyarapítását sem hanyagolta el, s kétezer kötetre növelte.⁽⁴²⁾ *"Némely ritka magyar könyveknek leírása Kissomlyón 1795"* címmel 11 könyvet ismertetett, köztük Sylvester János *"Újtestamentuma"* (Sárvár, 1541), Magyar István *"Az országban való sok romlás okairól"*, (Sárvár, 1602.), című műveket és Lethenyi István evangéliumos könyvét, (Csepreg, 1631.) emeljük ki.⁽⁴³⁾ Fenn maradt egy elismervény az általa köncsönvett régi magyar könyvek körébe tartozó könyvekről,⁽⁴⁴⁾ és egy megvásárolni szándékozott könyvek jegyzéke, amely 125 tételt tartalmazott.⁽⁴⁵⁾ Tervet készített egyházkerületi nyomdák felállítására.⁽⁴⁶⁾ Tőle tudjuk, hogy működött Kemenesalján egy olvasótársaság.⁽⁴⁷⁾ Pontos megalakulási idejét nem ismerjük, de létét az előzőek alapján nem tarthatjuk véletlennek. Mivel az irodalomban ennek közlésével még nem találkoztunk, ezért közreadjuk:

"Megyebéli olvasó Társaságunknak jobb folyamatajára nézve jónak találom.

Hogy jártassuk preferenter a Jénai Tudomány Újságot s annak meghozatására adjon mindenikünk Tiszt. Expediter úr kezébe 2 forintot, de

Most ennél egyéb Teológica vagy más Journált még ne járassunk, hanem

Melyek révén könyvszeretőbb Oskola Mestereinket, (hiányzik, valószínű segíthetjük)

Adjunk össze némely jobb könyveknek megszerzése és közös olvasásokra esztendőnként egy-egy forintot. Ha pedig ez nehéznek tetszik mivel

Mindenkinek a maga szükségére esztendőnként csak szerez legalább egy pár könyvet

bocsássuk közolvasásra, de úgy hogy ki-ki tisztán tartsa és jó borítékban közölje szomszéd olvasótársával azokat.

A célunkhoz való könyveknek meghozatásokat a kiküldetéseket bízzuk továbbra is a postához legközelebb lakozó Tiszt. Kis János Uramra.

Két hétre való légyen az adag megolvasható Dósis ki-ki írja fel azért a nevét mindenik könyv borítékjára, hogy mikor vette és mikor küldte a legközelebb való szomszéd olvasó Tárhoz.

Örömnöknek tartjuk, ha Tekintetes és Nemes Urak közül is velünk tartanak némelyek részben Mihezképest

Oly könyveket fogunk járattani amelyekből a Világiak is épülhessenek

Az által olvasott könyvek, ha csak nem Tulajdonaink akár minden Senioralis gyűlés alkalmával fesztis prius feiniedus (előbb a jegyzékből törölni kell) a többet ígérőknek eladathatnak, hogy azoknak áron mások szereztessenek.

Amidőn együtt leendünk, mondja meg ki-ki miként vélekedjék a tárgyról, jöjjön cum

Sumfacientibus (pártoló tagokkal) s hozzon egy pár jó könyvet magával minden esetre. Most csak futó szemmel nézzük a Jénai Literaturába (felette Tud. Újság) hogy 1 ső júniusig megtudhassa ki-ki e gondolatokat utóbb nézzük által még egyszer Jénai A. L. Z. de egy szállítással csak egy kötetet küldjön ki más egy vagy két könyvekkel.

Kis Somlyón 1803. máj. 11.

Hrabowszky György. "

Az olvasótársaság szabályzata egyes pontjainak továbbélésével a 40-es években találkozunk. Eddig úgy tudtuk, hogy csak Kőszegen és Szombathelyen működött olvasótársaság.

Kis János 1808 elején távozott Nemesdömölkéről, február 14-én írta Kazinczynak, hogy Ráth Mátyás helyett győri barátai hívták. A hely fekvése, az emberekkel való társalgás jobb lehetősége miatt szeretett volna elmenni, de sajnálta Dömölköt itt hagyni, mert itt több a jövedelme és erre nagy szüksége volt. Hívták Sopronba első prédikátornak, barátai és jóakarói kérték, ne hagyja el e magyar tájat. Kérést terjesztett elő, hogy a két prédikátor mellett egy káplánt is tarthasson, és irodalmi elfoglaltságára legyen ideje. Azt remélte, hogy kérését nem teljesítik és Dömölkön maradhat. Kérését azonban teljesítik, fizetése is több lett.⁽⁴⁸⁾ A távozás okai közt említi azt is, hogy Sopronban gyermekeit szem előtt nevelheti, taníthatja, több művelt társaságot talál és az irodalom újabb termékeivel könnyebben ismerkedhet, barátkozhat, a maga képzésére is több lehetősége lesz. Kazinczy arra biztatta, hogy fogadja el a soproni meghívást, mert bármily bájós erejű a falusi ház a városi lármával szemben, a tanulásra nézve szerencsésebb mint a dömölki, többet fog használni gyermekeinek, nyer vele maga és az általa létrehozott társaság.⁽⁴⁹⁾

Kis János Nemesdömölkön kiterjedt irodalmi munkásságot folytatott, felfedezte Berzsenyit, összefogta a tehetségeket. 1804-ben, elnyerte a magyar nyelv művelésére kiírt pályázatot. Munkái közül 1802-1808 kiadási évvel 11 szerepel. Ha valamikor ráillett a településre, hogy Kemenesalja szellemi központja, akkor Kis János idejében valóban az volt. Ennek megjelöléséről, megörökítéséről azonban az utókor elfeledkezett.

Kis János környezetéből többen írtak hozzá verset. Zigán Jánoséból idézünk:

"Miolta Kemenes-allyában
A' szelíd musák sátorát vertenek
S eddig nem esmért hangon zengenek,
Kiknek mindig zöld sátorában
Zeng szív olvasztó nemzeti ének,
Miolta kedves Kissek itt van. "(50)

STETTNER GYÖRGY

Előző fejezetünkben a művelődési lehetőségek szempontjából tárgyalt korszak személyiségei - Kis János és környezete, továbbá a Soproni Magyar Társaság és más társaságok tagjai olvasmányaik révén olyan tájékozottságra tettek szert, amit abban az időben az iskola nem tudott biztosítani. Ami nagyon lényeges, nemcsak maguk váltak olvasókká, mint papok, jogászok, tisztviselők, hanem a különböző helyekre, intézményekbe magukkal vitték az olvasás szeretetét. (51) A lehetőségek megteremtésével olvasóközönséget neveltek, rendszerint saját könyvtáraik és irodalmi kapcsolataik útján. A Kis János környezetében említett személyeken kívül további neveket sorolhatunk, olyanokat, akik az említett társaságokat elhagyva hatással voltak környezetükre. Berzsényi Lénárd, a későbbi honvédeztárs, soproni diákéveiben az éves üléseken mint jeles ifjú saját "Sziget védelmezése vitézi versekben" - adta elő történelmi tárgyú költeményét. Edvi Illés Pál, Vidos József, Kresznerics Ferenc, Hrabowszky Sámuel, Nagy Sándor, Ajkayak, Magasyak több ága tartozik ide. (52) A felsorolásból az derül ki, hogy Kemenesalján az országos helyzethez hasonlóan a társadalom legműveltebb része az értelmiség a haladás ügyét támogató birtokos nemesség és a papságból került ki. Szerepükkel találkozunk.

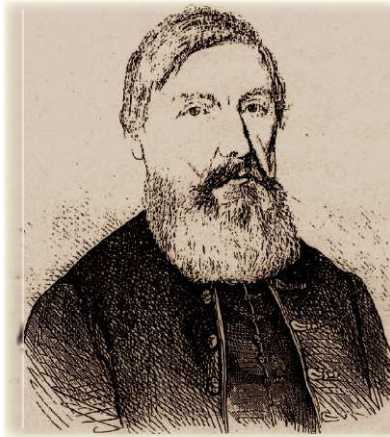
Lényegesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a Kemenesalja különböző községeiben élő irodalmi tevékenységet folytató, vagy támogató személyek nem elszigetelt munkát végeztek, hanem egymás folyamatos tájékoztatásával hatottak környezetükre. A reformkorban felerősödő rendszeres találkozók színhelye nemcsak saját kúriájuk volt, hanem gyakran találkoztak Kis Czellben.

Kezdjük a sort a méltatlanul elfelejtett Stettner Györggyel. Az utóbbi években dicséretes módon megfelelő nyilvánosságot kapott Duka egyik irodalmi személyisége Takách Judit költő. A másik személyt, aki irodalomtörténeti szempontból jelentősebb ma már alig ismerik. Stettner György 1799-ben született Dukán. Nevét három változatban ismerjük. Költeményeit Fenyéri Gyula néven írta. Duka határában van egy kövér, kaszálóval gazdag pusztá, amelyet a régi írások Fenyérnek hívnak, innen vette álnévét - írta Kazinczynak. (53) A Zádor nevet 1849 után használta. A három név életének három korszakát jelezte.

Pápán, Győrben, majd Pesten tanult, ügyvéd, jogtanácsos lett, később Apja a nemességhez tartozott, anyja Berzsényivel volt Pápán jogtudományokat tanított. Tagja volt az Akadémiának, a Kisfaludy Társaságnak, a korabeli lapok munkatársa, irodalomtörténész, író, műfordító, kéziratgyűjtő, s ezeken túl Vörösmarty, Deák, Fábrián Gábor és mások jó barátja.

Apja a nemességhez tartozott, anyja Berzsényivel volt rokonságban. Stettner Berzsényivel 1823-ban Dukán találkozott először. Olyan körben nevelkedett, amelyben az olvasás és az irodalom nem volt szokatlan. Stettner kisebb birtokkal rendelkezett, ami azért lehetővé tette számára - miután nem kellett birtokügyeit rendeznie, - az irodalommal való foglalkozást, melyben később jelentős szerepet játszott. Az irodalmi életben betöltött szerepét annak tulajdonították, hogy már 1819-ben, "meglepően jó és nagy könyvtára volt", magyar- és világirodalomból, főleg német nyelvűek, de olvasott olaszul is. (54)

Stettner György (VÚ 1866. 34. sz.)

Irodalmi tájékozottságát kapcsolatai elősegítették: Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, Fábíán Gábor, Toldy Ferenc, Deák Ferenc, Kisfaludy Károly és Sándor voltak azok, akikkel ismeretségbe került. Ez már arra az időszakra esik, amikor 1821 és 1825 között ügyvédi vizsgáira készülve Dukán élt. Kiterjedt levelezéséből csak a témánkhöz kapcsolódó, ide vonatkozókat említjük, főleg a Vörösmartyval kapcsolatosakat. Először Kazinczy hívta fel figyelmét Vörösmartyra - jelezve,

hogy sokat vár tőle -, ⁽⁵⁹⁾ majd később Fábíán Gábor. Neki válaszként írta: örül, hogy Vörösmartyban egy jeles költő indulását látja. Levelezésükből úgy tűnik, hogy Fábíán Gábor ismerte Stettner dukai rokonait, testvérét, sőt talán járt is itt. Kapcsolatuk Pápán kezdődött. Az első Vörösmarty levél Dukára 1824. szeptember 29-én kelt, ebben a következőket írta: "Oly bizalommal, hogy már Dukában van, megindítom oda leveletem; fogadja el, bizonyosságul azon barátságunk, mellyben én különösen örvendek, s hogy tartós legyen szívemből óhajtom". ⁽⁵⁹⁾ E levelében tájékoztatta Stettner, hogy meddig jutott a Zalán futása megírásával, s elkészült a bevezető vers: "Ide írom most első készületben. Régi dicsőségünk hol késelel ... " A Zalán futásáról történő tájékoztatás ebben a formában Dukára jutott el először. Ezt a levelet a Vörösmarty-kutatók sokszor idézték, mint kettejük barátságának kezdetét, mely hamarosan meghatározó lesz életük jelentős szakaszára, a magyar irodalom hasznára. Vörösmarty egyre inkább mélyülő barátságával ragaszkodott Stettnerhez.

Stettner irodalompartoló volt és nem lehet kétséges, hogy új ismerteit környezetével hamar megosztotta. S Stettner a készülő mű "elhíresztelésén" túl terjesztésében is szerepet vállalt. Vasból három előfizetőt visz biztosan, ígértek még, de ők nem biztosak - írta Vörösmartynek Simonyiból, ahol testvérét látogatta meg. ⁽⁵⁷⁾ Más alkalommal arra kérte Vörösmartyt, hogy "Vidos Józsefiés Radó Krolin az előfizetők soraiból ki ne maradjanak." ⁽⁵⁸⁾ 1825 szeptemberében arról kért tájékoztatást Vörösmartytól, hogy intézkedett-e a Vas megyei előfizetők példányainak elküldéséről. Ha nem, akkor hagyja őket a nyomdában "egy Hrabowszky Sámuel Hetyére írandó levéllel" amelyben tudassa, hogy "az előfizetők közül kik fizettek meg valósággal és kik nem." Hrabowszky felajánlotta, hogy eladni is vesz át példányokat. ⁽⁵⁹⁾

Vörösmarty még a mű megjelenése előtt közzé tette azok névsorát, akiknél a Zalán futásá-ra elő lehet fizetni. Kemenesaljáról Hrabowszky Sámuel és Takács Péter ügyvéd neve szerepelt a névsorban. ⁽⁶⁰⁾ Az előfizetők között volt "Radó (Szent Mártoni) Carolin, Takács (Dukai) Péter, Vidos (Kolthai) József". ⁽⁶¹⁾ Feltehetően ez az a három név, akiről korábban Stettner említést tett. Hrabowszky Sámuel neve nem szerepelt a névsorban. Kapott-e eladásra példányokat, ezt nem tudjuk, ám feltételezhetjük, ugyanis Hrabowszky Sámuel neve sokszor szerepelt Stettner leveleiben. 1823 szeptemberében Fábíánnak írta: az idei Auróra számaint Hrabowszky Sámueltól kapta kölcsön. Egy évvel később Hrabowszkyknál Fábíán egyik művére hárman "prenumeráltak" ⁽⁶²⁾ Más alkalommal arról tudósította Fábíánt, ha ő Vas megyéből elköltözik, testvére örömmel ígérte, hogy mindenkor szívesen vállalja az Auróra-k Vasban leendő "distrálását". ⁽⁶³⁾

A Zalán futásából előfizetőknel 110 példány talált gazdára, s ugyanennyi tetszik a forgalomba hozott példányokat. Mennyi maradt belőle vidékünkön, nem tudjuk. Stettner dukai jelenléte az előfizetés gyűjtésekor, Vörösmarty támogatása, biztatása a mű elkészítésére, mind erősíti azt a feltételezésünket, hogy a három példánynál több jutott Kemenesaljára. A közvetítő szerepre Hrabowszkyval kapcsolatban már utaltunk. Vidos Józsefről tudjuk, hogy szombathelyi megyei hivatali éveiben is állandó figyelemmel kísérte a kemenesaljai dolgokat. Később, mint kemenesaljai egyházmegyei felügyelő, a gyülekezetek részére saját költségén fizetett elő

újságokra. A reformkorban fontos szerepet játszó "Zalán futása", ha egy-egy ember tulajdonában maradt is, tartalmi közkinccsé lett.

Stettner 1825 nyarán hagyta el Dukát, szülőföldjét, melyről így írt: "Bizonyára lágy érzelem fogja el a 'legkeményebb kebelét is azon tájékon, melynek ege mosolygott vagy zordonkodott születésünkör felettünk... Biztos ismerősök képökben tűnik-fel minden bokor minden fa; érthetőleg szóll hozzánk a' csevegő madár dala, a csörgő patak zúgása, sőt érthető szellemi hangokat susog fülünkbe a' lengő szellő is... azon környéken, melyben élő kedveseink laknak 's elhunyt szülőink és rokonaink tetemeik porlanak".⁽⁶⁴⁾ A szülőföld iránti szeretete a haza megismerésének igényévé fejlődött. Amikor 1827 nyarán Vörösmartyval a dunántúli irodalmi helyek felkeresésére indultak, sok hasznos tapasztalatot szerzett. A dunántúli útjukról Toldynak és Kazinczynak is beszámolt.⁽⁶⁵⁾ E két levélből ismerjük, hogy május 29-én Pannonhalmára érkeztek, s innen mentek Pázmándra Horváth Endréhez. Stettner 30-án már Pápáról írt levelet, majd június 1-én Pápay Sámuel temetésén vettek részt. Pápáról érkeztek Dukára Stettner testvérehez. A levelekből nem tudjuk meg, hogy Pápán és Dukán mennyi időt töltöttek. A Toldynak küldött válaszlevélben írta Stettner: levelét június 14-én vette Dukán, 15-én pedig már néhány órát töltöttek Sümegen Kisfaludynál. Innen mentek Kehidára, Deák Ferenchez. Ami tény, hogy Vörösmarty eljutott Kemenesaljára és körületekinthetett Berzsényi földjén. Stettnerék útja Dukára Kis Czellen keresztül vezetett, s nyilván itt is megálltak, mert innen már nem a postajáraton közlekedtek tovább. A postaállomás - ahol sokszor átvette leveleit - szomszédságában lévő vendéglőben Stettner bizonyára elmesélte a híres farsangi bálokat, ahova nemcsak Takács Judit, hanem ő is bejárt. Itt adta tovább Fábrián Gábor és mások üzenetét. Útjuk Ságon keresztül Kresznerics Ferenc háza előtt vezetett el, aki ekkor már befejezte szótárát, ismerték őt és mindkettőjüknek, de főleg Stettnernek volt nagy része a szótár kiadásában. A levelekben azonban a találkozásra nincs utalás.

KRESZNERICS FERENC

Életének utolsó két évtizede kötődik Alsósághoz. Itt lett tiszteletbeli tagja az Akadémiának, ezt a tudományos rangot főként nyelvészeti munkásságáért kapta. A haladó gondolkodású középnemesség és értelmiség a magyar nyelvstudományban is próbált szerepet vállalni, a magyar irodalmi nyelv megteremtése érdekében. Egyre inkább nélkülözhetetlen lett a magyar nyelv teljes szókincsének az összegyűjtése. Erre a nagy feladatra vállalkozott Kresznerics Ferenc, az alsópapság képviselője. Kresznerics Ferenc Iváncon született 1766. február 25-én. Életében meghatározó szerepe volt a Szombathelyen, Sopronban és Pozsonyban töltött diákéveknek, továbbá a szülőfalujában töltött vakációknak. Szombathelyen ebben az időben a régi Savariának sok-sok tárgyi emléke került elő, s ő már ekkor elkezdte, később pedig tanítói működése közben tovább gyűjtötte a régiségeket, régi pénzeket. Sopronban szinte nyitott könyvből olvashatta a régi házak történetét. Iváncon pedig a szünidők játszottak nagy szerepet. Meleg barátság fűzte Sigray József ivánci földesúrhoz, akinek testvére Kőszegen szervezte a Martinovics-mozgalom egyik ágát. Kresznerics bizonyára tudott a mozgalomról, amire abból következtethetünk, hogy Sággy Ferenc, a Budai Egyetemi Nyomda gondnoka hosszú levélben számolt be neki a Martinovics-per eseményeiről.⁽⁶⁶⁾ Nincs kizárva, hogy Kresznerics is szabad közműves volt, vagy a mozgalomhoz közel állt. Erre utal még egy ismeretlen barátja hozzá írt levele: "sok már mindenfelé a jakobinusi lélekkel lehelő, csak mód nincs. De adj a kezébe fáklyát, meglátod, ha nem tudja-e hordozni."⁽⁶⁷⁾ Pozsonyban hat évet töltött hittudományokkal foglalkozott, bölcseletet tanult. Kispap csak az lehetett, aki a filozófiát Akadémián végezte. Pozsonyban 1785 és 1795 között működött a katolikus Kispapok Társasága, amelyet irodalmár kispapok alakítottak. Tagjai ünnepélyesen fogadalmat tettek egymásnak, hogy életüket, tehetségüket a nemzeti nyelv és a hazai tudomány felvirágoztatására fordítják. A körhöz tartozott Kresznerics Ferenc és Sággy Ferenc is, barátságuk itt kezdődhetett.⁽⁶⁸⁾ Pozsonyban tehát a kispapok magukévá tették a magyar nyelvű művelődés gondolatát, a tananyagot magyarul kérdezték és magyarul feleltek egymásnak. Ezt azért fontos megemlíteni, mert Kresznerics Ferenc méltatói a 12. születésnapjára apjától ajándékba kapott latin-magyar szótárnak tulajdonították a nyelv iránti érdeklődését. Bizonyára a szótárnak is volt szerepe, de a pozsonyi évek alatt érlelődött meg benne igazán a nyelvvel való foglalkozás. Pozsonyban az idegen nyelvek tanulásában is jeleskedett. Szorgalmasan tanult olaszul, franciául, görögül, németül. Olvasta a francia felvilágosodás íróinak műveit, jártas volt a felvilágosodás magyar nyelvű irodalmában. ismerte az új folyóiratokat, kispap társaival együtt. Kresznerics 1788-tól gyűjtötte megfigyeléseit, kivonatolta olvasmányait, pontosan megjelölve a forrásokat. 1791-től közmondásokat is gyűjtött, diákjait is erre ösztönözte, szótárát pedig 1808-ban kezdte el írni.

A népi és nyelvi érdeklődés mellett a történeti érdeklődés is megvolt a kispapokban. Kresznerics, aki szenvedélyes régész is volt, történeti érdeklődése révén a görög nyelvvél és a magyar nyelvtörténettel került kapcsolatba. Pozsonyból 1790-ben távozott Szombathelyre, ahol pappá szentelték. *"Beléptem már örökre azon állapotba, melyben sem a megbánásnak helye nincs, sem a rossz választásnak mentsége nem használ ... mióta le vagyok kötelezve nyugodtabb szívem"* - írta. ⁽⁶⁹⁾ Több községben végezte egyházi szolgálatát. Amikor Szily püspök 1793-ban Szombathelyen filozófiai iskolát, líceumot hozott létre, Kresznerics Ferencet a matematika tanárának kérte fel. Közben Pesten filozófia és bölcsélet témakörökből doktorált. Szily ugyanis ezt előírta tanárainak. Szombathelyen a líceum felvilágosult szellemű igazgatója, Zarka Károly összeütközésbe került Szily püspökkel. Kettőjük vitájában Kresznerics Zarka mellé állt, az ő pedagógiai módszereit, nevelési elveit fogadta el. Menniök kellett. Kresznericset Megyesi Somogyi János tanácsos Bécsbe hívta nevelőnek fiai mellé. Az állást elfogadta, már csak azért is, hogy állandóan gyenge egészségét helyre állíthassa. Bécsben mindennapos kapcsolatban volt az egyetem tanáraival, főleg fizikai ismereteit bővítette. Ugyanitt az éremgyűjtés mellett régi könyvek gyűjtésével foglalkozott, könyvveréseken vett részt. Ezügyben kiterjedt levelezést folytatott kapcsolatba került gróf Széchenyi Ferencel, a Nemzeti Múzeum megalapítójával, aki elküldte neki a pesti múzeum első könyvjegyzékét. Érkezett még egy levél Széchenyi Ferencről, amelyben fiai, Pál és István Mellé hívta nevelőnek. Kresznerics a felkínált állást nem fogadta el. *"Felkölt érzéssel"* válaszolt a gróf levelére.

Néhány évi bécsi nevelősködés után 1806 és 1812 között ismét Szombathelyen tanított, de szeretett volna végleg megválni a tanítástól. Amíg korábban menekült a plébánia elől, most azt szeretette volna, ha ott lehetne. Közben meghalt barátja, Nagy József prépost és anyagi helyzete is megingott, a tartós háborút követő drágaság miatt. Várta az alkalmat, hogy végleg elhagyhassa a tanítói pályát. Megint a Somogyi család támogatásával jutott 1812. április 8-án Ságára, mint írta: *"Kebelében szeretett népemnek."* Fedhetetlen élete hívei előtt tekintélyt szerzett. *"tudományát pedig még a köznép is bámulva becsülte."* ⁽⁷⁰⁾

Ságára érkezése után az egyházi ügyek intézése egy ideig hátráltatja tudományos munkájában. A gazdálkodást sem tudta összeegyeztetni munkájával, ezért csupán a kertészkedést, méhészkedést kedvelte és művelte. Néhány év múlva azonban már idejének nagy részét szótára anyagának rendezésére fordította, egyben gyarapítva azt. Sok gyűjtött szava mellett ott szerepel: *"hallottam Ságón"*, illetve más kemenesaljai községben. Szótárát szerette volna minél előbb kiadni a tanárok, diákok hasznára. A munka nagyságára jellemző, hogy több mint 80 ezer gyökérszót gyűjtött össze és készített elő kiadásra. Szótára előszavában ezt írta: *"Hazánk Tudósai! utat törtem, kövessetek. Végezém Ságón (Vas-V-ben) 1827. április 6-dikán"*, vagyis amikor két hónap múlva Stettner és Vörösmarty Dukába ment, a szótár kész volt, találkozásuk Kresznericssel feltételezhető, annál is inkább, mert mindkettőjüknek, de különösen Stettnernek nagy szerepe volt a szótár megjelenésében. Stettner intézte el a kiadást és a korrektúrát. A kiadás végül nemzeti ügy lett, a magyar tudományos élet erkölcsi kötelességének érezte, hogy Kresznerics szótára megjelenhessen. Felhívással fordultak a magyar társadalomhoz, a közügy, a szerző iránti tisztelet jegyében kérték a magyar nyelv barátait, hogy a közhasznú munka megjelenését előfizetők gyűjtésével segítsék. ⁽⁷¹⁾

A szótár három szakaszban készült el. Az első szakasz megjelenésekor Vörösmarty úgy méltatta, mint az első magyarul írt, az eddigi legteljesebb etimológiai szótárt, amelyben a szerző mindenütt feljegyezte, szavainak eredetét. Sok jó gyökeret és ismeretlen szót észlelt fel a köznép nyelvéből *"a régiség penészei közül"*. ⁽⁷²⁾ A szótár első kötetének címlapján ez olvasható: *"Magyar Szótár gyökérrenddel és deákozattal. Készítette Kresznerics Ferenc Szombathelyi megyebéli Pap, Bölcselkedés Doctora, Sági Plébános Kemenesali Esperes, Szent Széki Bíró és a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja. Kiadták a magyar nyelv s a szerző néhány barátai. Pest 1831."*

Az előfizetés tehát eredményes volt, a mű megjelent. Igaz, a teljes anyag kiadását Kresznerics már nem érte meg, 1832. január 18-án eltávozott az élők sorából. Az előfizetők között szerepelt Deák Ferenc, Fábián Gábor (5 példány), Kazinczy Ferenc, aki örült a szótár megjelenésének *"s meg sem álmodtam, hogy illyet már bírn fogunk"* ⁽⁷³⁾ - fejtette ki véleményét.

Stettner Györgynek és barátainak az volt a nagy érdeme, hogy a szótár kiadásával hozzáférhetővé tették a gazdag anyagot. Kresznerics előtt már jelentek meg szótárak, a gyökérrendes szótár azonban hiányzott. Egyidőben, de Kresznerics és Kassai egymástól függetlenül is dolgozott. A Tudós Társaságban ott volt Stettner György, Kresznerics barátja és mecénása, s javaslatára őt tüntetik ki a Társaság jutalmával. Stettnernek szerepe volt abban is, hogy 1831. február 15-én a katolikus alsópapság közül egyedül őt tiszteletbeli tagjává választotta a "Magyar Tudós társaság". *"Nem győzők elegendő képpen örülni, hogy megértem ezen Társaság feltűnését, melytől a Haza olly sokat vár... mert ez a feltámadó magyar méltóságnak, a haza boldogulásának piros hajnala... a magyar nemzet örök fönnymaradásának biztos záloga."* ⁽⁷⁴⁾

Kresznerics Ferenc a szótár mellett sokat foglalkozott pénzgyűjteményének rendezésével. 1819-ben hosszas előkészítés után könyvet írt, amelyben 10 805 db külföldi és 467 db magyar pénzt írt le. A könyv összeállítása után gyűjteményének egy részét eladta, feltehetően a duplum példányokat. A fennmaradt elismervény 1800 Ft-ról szól. ⁽⁷⁵⁾

Analecta Philologia címmel 9 hatalmas kötetben gyűjtötte össze az általa 50 év alatt olvasott munkák kivonatát, "jó ízléssel sok drága kincs vagyion itt lerakva." A nyelvészkedés mellett 9 matematika könyvet írt. Gazdag közmondásgyűjteményében több szólás Kemenesaljáról származott. 1816-ban kiadta barátja, Nagy József életéről szóló írását. 1820-ban lemásolta a Sági Hegyközség Törvényeit, megmentve az utókor számára. Kisebb írásai a Hírmondóban, Tudományos Gyűjteményben jelentek meg. Utolsó éveiben a Társaság műszógyűjtésével és a tervezett "Matematikai Műszótár" feldolgozandó forrásainak összeállításán dolgozott, de halála a munka elvégzésében megakadályozta.

Kresznerics Ferenc anyaggyűjtése során könyvtárakat, levéltárakat kerestek fel, az idős emberekkel régi dolgokról beszélgetett. Felkereshette a könyvtárakkal bíró kemenesaljai birtokosokat is. Adatunk azonban csak arról van, hogy ismerte Dukai Takách Juditot, őt könyvtárából könyvekkel látta el. ⁽⁷⁶⁾

Kresznerics Ferenc könyvtáráról elég pontos adatok állnak rendelkezésre. Teleki József az Akadémiai Könyvtár megalapítója 1834-ben megvásárolta a Kresznerics-hagyatékot 4 ezer forintért, amely ekkor kétszáz ösnyomtatványt, 70 kötet kéziratot, 1060 kötet, főleg magyar irodalmi vonatkozású könyvet és 7268 db régi pénzt tartalmazott. A könyveket besorolták az Akadémia többi könyvei közé, de róluk külön listát készítettek arra az esetre, hogy ha a Társaság megszűnne, a hagyaték visszaszállhasson az adományozóra. ⁽⁷⁷⁾ Az egyik listán az 1400-as évekből 86 könyv szerepelt. Az egész könyvtár elemzése külön tanulmány tárgya lehetne. Végredelelete szerint a Boba határában lévő Árpád kori Vadas Üllés templomában jelölte meg végső nyughelyét. Valamilyen oknál fogva mégis Ságon temették el. ⁽⁷⁸⁾

A Városi Könyvtár 1993. február 8-án felvette Kresznerics Ferenc nevét. 2003. május 23-án emlékülés és könyvtáros találkozó keretében avatták fel Dessewffy Horváth Marietta szobrász Kresznerics egészalakos kisplasztikáját a könyvtár előterében. A híres nyelvészről nem ismerünk ábrázolást, a művész leírások alapján alkotta meg munkáját. A köztudatban ezután ez a kép marad meg róla.

Dessewffy Horváth Marietta Kresznerics-kisplasztikája a celdömölki Kresznerics Ferenc Könyvtárban

BELICZAY JÁNOS

Beliczay János nevével már találkoztunk. Kis János kérésére került hozzá közel, előbb Nagyalásnyba, majd Zigán János halála után a történelmi Vas megyéhez tartozó Kemeneshögyészbe. Itt élt és dolgozott 1809-től haláláig, 1845-ig. Versei - írt verset Kis Jánoshoz, Vidos Józsefhez -, egyházi tárgyú írásai mellett az evangélikus tanítóképzés intézményes megteremtésére tett törekvését említjük. Unger Mátyás írta: "A termő gondolat, - az önálló evangélikus tanítóképzés gondolata - a magyar nemzetté válás nagyszerű periódusában, a reformkorban fogant. 1826-ban, mindössze egy évvel a Magyar Tudományos Akadémia alapítása után, Széchenyi reformmunkásságnak kibontakozása, a pezsdítő alkotás első éveiben fogalmazta meg a gondolatot Beliczay János esperes. Korunk embere túlságosan is hozzá szokott, hogy minden jövőt formáló ötletet a fővárosból várjon. Ez esetben a gondolat vidéken, a

Berzsenyit is ihlető Kemenesalján vetődött föl, mégpedig közel félévszázaddal a tanítóképzés állami - Eötvös - féle megoldás előtt. ⁽⁷⁹⁾ Az Unger Mátyás által említett 1826-os év feltehetően a tanítóképzésre vonatkozó elképzelés egy kidolgozott változata lehet. (A megadott forrás lelőhelyén nem volt található.) A "gondolat" korábban vetődött fel, az egyházmegyei jegyzőkönyvekben. ⁽⁸⁰⁾

Beliczay többször fejezte ki elégedetlenségét az általa már 16 éve felvetett - ezt 1832 májusában írta "A Soproni Lyceum professzori szék" felállításával kapcsolatban, mert a szükséges "fundus"-ra (a fundus itt a tanítóképző felállítását szolgáló pénzalap) csak szóbeli ígéretek vannak. "Barátaim mióta mi ezen fundusnak felállításában andalgunk azóta a Pápai Református Collégium számára a calvinista superintendencia több mint 50.000 Ft-ot áldozott. Tegyük hát egyszer életünkben egy kis áldozatot." Szégyenkezne egy református előtt, hogy 25 ezer forintból álló tőkét nem tudnak összegyűjteni. Mellékelte egy "kötelező levél"-et amelyben a felajánló "a felállítandó Soproni Lyceumban a felsőbb classisokban felállítandó negyedik tanítói Hivatal Fundusához ad pénzt illetve a negyedik Tanítói Szék" felállítása után esztendőnként az új esztendő napjáig köteles fizetni a felajánlott összeget, s ha nem fizet, perelés útján szabadon választott javaiból végrehajjták. A "kötelező levél" kelte 1825. január 1. A jegyzőkönyvek között találunk egy 36 nevet tartalmazó listát 2980 Ft-ról, mely összeget a tanítóképző intézet létrehozására ajánlottak fel egyes személyek és gyülekezetek. Beliczay 1832 májusára kérte az összeget, de ezt kevésnek tartotta. A tanítóképzés történetére vonatkozó részletek feltárása nem feladatuk. Annyit állapítunk meg, hogy Beliczayban Perlaky Dávid pedagógiai elveinek, a tanítóképzésre vonatkozó elképzelésének továbbélését láthatjuk. A Kemenesalján élő személyiségek említésekor az ő neve is ide kívánczik. Az egyházmegyei gyűléseken tett javaslatai közül hármat említünk meg. Ajánlotta Némeyernek, a jeles német pedagógusnak magyarra fordított műve megszerzését. Foglalkozott a süketnéma gyermekek helyzetével. A Soproni Magyar Társaság által kiadott "Virágfűzés" megjelenéséről adott tájékoztatást, s közölte, hogy nála előfizethető. Egy német nyelvű újság lemondását javasolta, mivel az előfizetési díjakat nem fizették meg és valószínűleg a kolerajárvány miatt nem körözték őket. Az újságok köröztetése az olvasótársaság működésére utalt.

Edvi Illés Pál
(VÚ 1856. 48. sz. 417. p.)

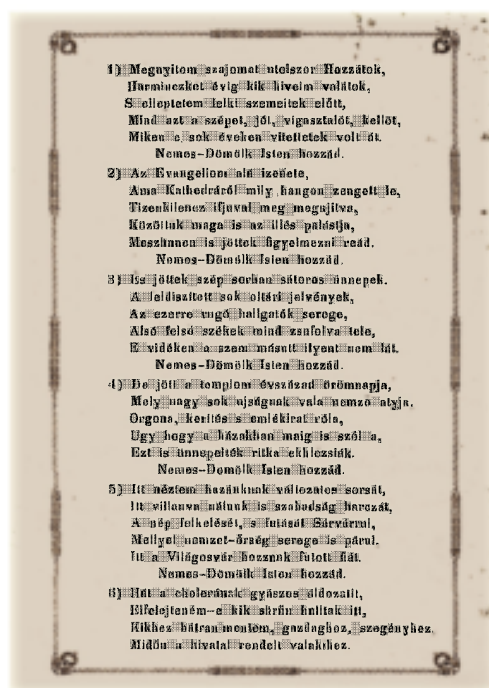
EDVI ILLÉS PÁL

Kis János távozása után a legsokoldalúbb köztisztviselőben álló tudós személyiség Nemesdömölkön. A Győr megyei Rétyben született 1793. június 29-én. A Perlaky Dávid munkásságával kezdődő pedagógiai, népművelői vonulat utolsó jelentős egyénisége. Már fiatal korában feltűnt tehetségével, s mint jeles soproni tanuló a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület saját költségén külföldi akadémiára küldte tanulni azzal, hogy ha majd tanulmányait befejezve visszatér a líceumban fog tanítani. A megtisztelő ajánlatot nem fogadta el. Nevelősködött, később egész életét a tanításnak, népművelésnek szentelte. Sopronban tagja lett a Magyar Társaságnak, a külföldi útjáról azonban nem mondott le. A francia háború elmúltával Jénában, Weimarban, Gothában, Bécsben folytatott tanulmányokat. A külföldi egyetemek szellemére korábban már utaltunk. Hazatérte után Döbrönte Gábor Erdélyben egy nevelői állás felajánlásával kívánt neki segíteni, de ezt nem fogadta el. A lelkeszi hivatalt választotta, Kis János szentelte fel. Előbb Nagygeresden - itt kezdődött írói munkássága - majd Vanyolán, végül

Nemesdömölkön volt lelkész. Perlaky Gábor püspök mellett itt volt segédlelkész az apja is. 1831 őszen, a nagy kolerajárvány idején, kalandos úton - a Marcal merseváti átkelési szakaszán nem engedték be vas megyébe - a karakói átjáróig elkerülve a kertek alatt érkezett Nemesdömölkre, az ötös számú parókiai házba, ahol 32 évet töltött. Kemenesalján jól érezte magát, bár a fővárost, mint a tudományok központját, a nagy könyvtárakat, egyesületeket, mecénásokat többször hiányolta, megsínylette. A hírek csak napok múlva jutottak el hozzá, a levelezés sok áldozatot kíván - panaszkolt. 1820-ban a templom mellé egy bolthajtásos sekrestyét építettek, s ide helyezték el az egyházmegyei levéltárat, majd a könyvtárat. A sekrestye volt Edvi Illés Pál munkahelye. Itt teremtett magának egy kis irodalmi szigetet a magyar irodalomból, ahol szívesen tartózkodott, a nagyvilág zajától elvonulva alkotott. Nemesdömölkön jöttek létre az akadémiai kézikönyvei, hitszónoklatai, megjelentek versei, több önálló újságban pedig munkái. Itt választották meg 1835-ben az akadémia levelező tagjává, amelynek ülésein többször részt vett. A sekrestyében bezárkózva örömei és kétségei között írta 1848-49 krónikáját saját tapasztalatai alapján és amit azoktól hallott, akik őt hazaszeretetről ismerve látogatásaikkal megtisztelték. ⁽⁸¹⁾

Edvi Illés Pál a Vas megyei Krónikák-ban hiteles képet nyújtott Kemenesalja 1848/49-es eseményeiről, benne a saját, a polgári átalakulást, nemzeti függetlenséget támogató felfogásáról. A krónikákat 4 kötetre tervezte. (I. 1848; az új magyar alkotmányos kormány. II: 1849, a magyar honi szabadságharc, III.: 1850/51, az ostromállapot és a cs. kormány kezdete. IV. : 1850/51. az ostromállapot és a cs. kormány kezdete. IV.: 1852, a császári kormány folytatása.) A krónikák kiadását fiára bízta, de csak akkor tartotta kiadhatónak, ha majd visszajön a sajtószabadság és a magyar világ, aminek visszatértében mindig bízott. ⁽⁸²⁾ Jól mutatja ez Edvi Illés Pál viszonyát az 1848/49-es évekhez és az utána következő korszakhoz. A krónikákat szélesebb körben Vörös Károly tette ismertté a Vasi Szemlében. ⁽⁸³⁾ Elkészült-e a 3. és a 4. kötet, sajnos nem tudjuk, de valószínűleg elkészülhetett, erre utalhat a krónika végén tett megjegyzése, most csak olyan krónikákat lehet írni, mint az 1855 eseményei, de ezzel az első két kötetre is célozhatott. A krónika anyagát később rendezte, s mert egy nehezen látó ember betűi mellett szépen formált sorok olvashatók, vélhetően diktálta mondanivalóját. Találunk benne jóval későbbi évszámokat, amelyek a különböző lapokban megjelent írásait jelzik, ami szintén rendezésre utal és azt, hogy az említett két köteten kronológiailag túllépett.

Edvi Illés Pál végakarátában azt kérte, hogy földi maradványait a nemesdömölki temetőbe temessék el. Sirkövére maga készítette a feliratot. Első sora: "*Volt ő pap, férj, atya, író, s hő népbárát.*" ⁽⁸⁴⁾ Van, aki olyan gyümölcsfához hasonlította, melynek ágaiba különböző jól megválogatott szemeket raktak, amelyekből különféle nemes gyümölcsök érlelődtek. Találók ezek a jelzők. Mint lelkész, a templomba új orgonát szerzett be, a templom tornyát magasította, a templom körüli mocsarat feltöltötte, a teret köfállal bekerítette.

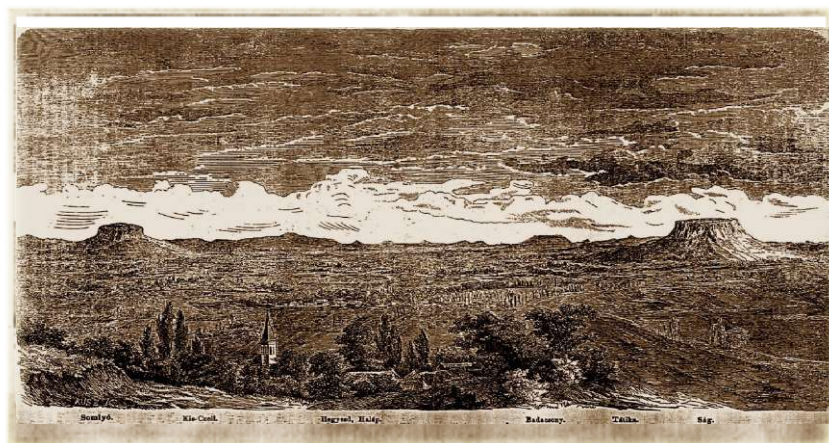
Részlet Edvi Illés Pál 1863. november 8-ai nyugalomba vonulása alkalmából kiadott "Bucsu-szózat"-ból

Gyümölcsfákat telepített. Rá bízta az egyházmegyei oklevelek kezelését, s rendezésükért jutalmat kapott. A templom 100 éves ünnepére 1844-ben emlékiratot adott ki. Esperes, iskolai felügyelő, törvényszéki tanácsos, Vas és Sopron megye táblabírája volt. Világi elnöktársával, Vidos Józseffel végig járták a gyülekezeteket, amelyeket 19 éven keresztül nem látogatott senki és sok orvoslásra váró tapasztalatot szereznek. 1838-ban részt vett a dúnántúli evangélikus egyházi és iskolai rendszer kidolgozásában.

Itt említjük meg a Kemenesaljai Esperesség könyvtárát, melynek alapítási éve 1742.⁽⁸⁵⁾ Feltehetően egy kisebb gyűjteményről volt szó, ezért 1828-ban a kemenesaljai egyházmegye papsága részére egy hasznos könyvtár felállítását határozták el. Az alapot Bárány Borbála, néhai Kis Geresdi férje ajándékba adott könyvtára jelentette. A további gyarapítása az esperesi megye gondoskodásától függött. Az esperes feladatává tették a földesuraknak és közbirtokosoknak a könyvtár gyarapítására történő buzdítását. A könyvtár gyarapításáról többször esett szó, s kitűnt, hogy a buzdítás eredménnyel járt. A könyvtár gyarapításával és kezelésével az Edvi Illés Pál felügyelete alatt álló káplánt bízta meg.⁽⁸⁶⁾ Az egyházmegyei gyűléseken találkoztunk a folyóiratok rendezésével és olvasásával is. Egy 1845. évi jegyzőkönyv szerint Edvi Illés Pál és Vidos József esperesi elnök, a lelkészekkel a gyülekezeteként megtartandó konferenciákról határoztak, ahol egyházi és iskolai lapokat fognak olvasni. Vidos József felajánlotta, hogy addig, amíg ő felügyelő lesz, saját költségén fogja a lapokat megszerezni. Döntöttek egy német nyelvű újság megrendeléséről és köröztetéséről. Olvasó tagnak 13-an jelentkezett, és személyenként 4 Ft-ot fizettek. A körbe adott olvasmányokat a magukat tökéletesíteni akaró mesterek részére is átadták. Év végén pedig, nehogy a használható cikkek az esperesség könyvtárában használhatatlanul elfeküdjenek, árverésen értékesítették. Hasonlóan jártak el az 1830 óta járó német nyelvű újságokkal.⁽⁸⁷⁾ A könyvtárban lévő könyvek jegyzékének köröztetését rendelték el. A jegyzőkönyvekben ismét a Hrabowszky által jobbítani kívánt olvasóegylet több pontjának továbbélését látjuk.

A világ dolgai iránti érdeklődése egész életére jellemző volt, amíg látása ezt lehetővé tette, írásai nagy számban jelentek meg a különböző lapokban, folyóiratokban. Szembetűnő a szenvedélyes közlésvágy, a tanítói, népművelői akarat. Az írói munkáról így vallott: *"Fejünk méhkasként zsi bong éjjel nappal; és rajokat ereszt rajokat költ télen nyáron. Ujjaink örökké írásra állnak... A szellemek szerelme ha egyszer lángra lobban, ég az író kebelében örök tűzzel."* Ritka volt a vidéki író, mint óceánban a zöld sziget, szeméit lámpánál rongálta, a test soványult, a lélek gyarapodott, másoknak világított. Hitte, hogy írásaival hasznot hajt.⁽⁸⁸⁾

Edvi Illés Pál verseket írt, angolból fordított, beszélt németül, franciául, latinul, görögül. Összegyűjtött verseit 1853-ban bátyja adta ki Pesten. Mint költőt, Vörösmarty nem sokra tartotta. Stettnernek írta: ne foglalkozzon vele, mert szavára nem figyelnek.⁽⁸⁹⁾ Vörösmartynak főleg a sírversei ellen volt kifogása. Kazinczy pedig így írt Kis Jánosnak: *"... kérlek mondjad Edvi Illés P-nak, hogy lelkes munkáját érdemei szerint becsülöm."*⁽⁹⁰⁾ Az igazság a két vélemény között lehet, költőnek középszerű volt és Kazinczy iskolájához tartozott.

VÚ 1866. 325. p.

Edvi Illés Pál szenvedélyes tudománykedvelő volt, szabad idejét olvasással töltötte, amikor látása megromlott, akkor felesége, aki mindenben hű társa, olvasott fel neki, ami arra utalt, hogy források, könyvek, újságok elérhetőek voltak számára. Bár saját könyvtárról nem tett említést, kivéve az esperesi könyvtárát. Gyermekait maga nevelte, tanította. De nem talált a számára megfelelő magyar tankönyvet. Mint tanfelügyelő ismerte az iskolák állapotát, ez is ösztönözte egy

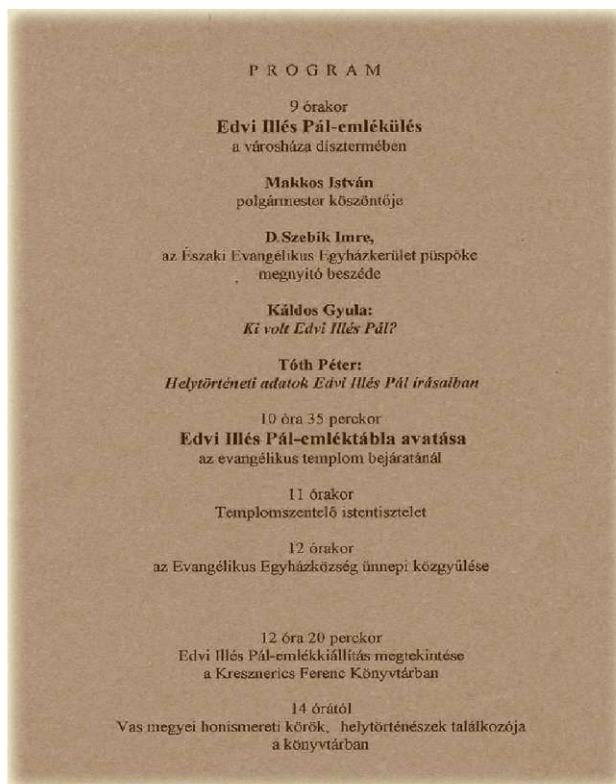
tankönyv megírására. Amikor 1833-ban az Akadémia egy elemi tanítói kézikönyv megírására pályázatot írt ki, elkészítette könyvét. 11 pályázó közül elnyerte vele a Marczibányi-díjat. Könyvét az Akadémia adta ki, és több kiadást megért. Számunkra könyvének az 1844. évi 3. javított kiadása volt tanulmányozható. I. kötet "*Közhasznú népi olvasókönyv. Népszerű magyar nyelvtan és írásmód betűtípussal és idegen szavak jegyzékével.*" Értelme gyakorlatok, erkölcsi elbeszélések, alkalmazási szabályokat, tanulmányos verseket tartalmazott. hozzá kapcsolódott a "*Kalauzoló beszéd*" című rész, amelyben az iskolai tanítókhhoz szöveg, a kézikönyv használatáról, a gyermekek helyes tanítási módjáról, s arról, hogyan vezesse a tanító a gyermeket erkölcsre és tudományra. A tanító úgy tudja céljait megvalósítani, ha a gyermekkel szeretettel, emberséggel bánik. Kellemesen tanít, ha érdekes dolgokra tanítja; erejüket meghaladó leckét nem ad, az iskola pedig ne legyen a fenytés háza. "*Népszerű számvetés és időszámítás tudománya - természet és egészség - gazdaságtalan.*" A gazdálkodás, a szántás-vetés, állattartás mellett szerepelt a szőlőművelés, amely már az ő idejében is "*szolgát és nem urat szeret*". III. "*Népszerű földleírás két földtérképpel történet és törvényt.*" A kézikönyv a legszükségesebb tanok összessége, valláskülönbség nélkül minden tanítónak ajánlotta. Könyvével olyan feladatokat oldott meg, a hozzá hasonlókkal együtt, amire a hozzáértő, de távollévő személyek nem vállalkozhattak. Edvi Illés Pál akarata szerint a falusi magyar ifjúság kezébe egy olyan könyvet akart adni, amit a tanuló, de a felnőtt ember is haszonnal forgathat. Ő maga azt mondta könyvéről: praktikus tartalmúak, közéletbe vágók és több ezer példányban olyan elterjedtek, alig hiszi, hogy a nép között más írónak neve ismertebb lenne, mint az övé. Sikerét annak köszönhetette, hogy a nép között élt, ismerte a köznépi gondjait, bajait, szükségait és ne feledjük el, hogy foglalkozott neveléstudománnyal, sőt tevékenyen részt vett az evangélikus népiskolák kiépítésében. Dömölkön Convictust tartott fenn - a tanulók szállást és ételmezést kaptak. A szabadságharc miatt félbe maradt tanítást folytatva a tanulók száma megszorodott, háza élénkebb lett, némileg feledtette vele a haza sorsát. Tanulói tíz hónap után Pápán, a református főiskolán retorikából és poétikából dicséretesen vizsgáztak. A tanításban fia is részt vett, zongorát és francia nyelvet tanított. Tanintézetét a falubeliek "*Kis Akadémia*"-nak nevezték. A levelezés tanításához Mikes kelemen törökországi leveleit használta, sokra becsülte, annál inkább, mivel Kulcsár István Szombathelyen adta ki. Mint krónikájában írta, a keze alól kikerülőket mestereknek választották, 19 ifjút pedig egyházi szolgálatra képezett ki. Edvi Illés Pál munkásságát méltató írások egyházi tárgyú művei mellett oktatási könyvét és a Vas megyei Krónikákat említik. Érdeklődésének széles körét a különböző lapokban megjelent írásai jelezték. Fontos, életbevágó témákat érintett, látta a népelet különböző oldalait, - a falusi pap, mint népnevelő, - az emberek életének jobbítására irányuló szándékát. A lapokban megjelent írásainak ismerete világítja meg igazi sokoldalúságát. Sajnos, mi sem vállalkozhatunk valamennyi egyébként fontos írásának a bemutatására.

Szükségesnek tartja a nevelés korszerűsítését és kiterjesztését az iskola előtti időre. Wittmann Péter, sági takácsmester elveszett 4 éves fia példáját említve, követelte, hogy állítsanak óvodát falvaikban minél előbb. ⁽⁹¹⁾

Harminchat év iskolában szerzett tapasztalatait is összegezte. Tudta, hogy ezzel darázsfészekbe nyúlt, de írásai minden betűjével a közjót akarta szolgálni. Minden olyan témát, amit más író még nem fejtett ki, azt magára nézve kötelezőnek tartotta. A nevelésben a porosz elveket vallotta, ahol a gyermekek az óvodából kerülnek az iskolába. Nálunk óvodák hiányában a magukra hagyott gyermekek elvadultak, erkölcsükben megromlottak. Elveivel nem ellentétes a vétséggel arányos fenytés, ha az az iskola falai között, a családban pedig a szobák falai között történt. A falak között végzett fenytéssel azonban sok falusi tanító visszaélt, a kínzásoktól sem riadtak vissza, sok gyermek élete végéig viselte nyomait. Az eseteket kinyomozni alig lehetett, mert a tanító egyben jegyző is volt. Lehet-e ezen segíteni? Határozottan állította, lehet, az okokat kell megszüntetni. Ennek pedig egyetlen feltétele van, óvodák létrehozása a falvakban és megyénként egy tanítóképző felállítása, ahol megfelelő felkészültséget szerezhetnének és "illőbb" díjazást kaphatnának a tanítók. Az eredmény nem maradna el, mert a szülők szívesebben adnák gyermekeiket iskolába. Addig is, amíg a két intézmény létrejön, a lelkész mellett 3-4 világi elöljáróból álló állandó iskolai bizottságot hozzanak létre. Hetenként kétszer váratlanul tartsanak ellenőrzéseket, a végső esetben az elbocsátástól se riadjanak vissza. ⁽⁹²⁾ A gyülekezeteiket, falvakat járva kellő tapasztalatai voltak a családokban uralkodó állapotokról, szokásokról. Herder hatására ő volt az első nálunk, aki ethnográfiával foglalkozott. Kemenesalján - mint írta, Szelestey Lászlóval ketten vannak írók, s mindketten a nép életével, szokásaival foglalkoztak, amelyek között vannak nemkívánatosak. Kemenesalján kereszteléskor 4-5, sőt 10 pár komát hívtak, egy részük vidéki, így a gyermek nem ismerte őket. A sok koma felesleges költséget okozó "*tívornyázásra*" adott alkalmat. "*Ki más komának hív tartsa kötve a maga tyúkját*", idézte a közmondást. A másik rossz szokás "*a fejnek éktelen beburkolása*". Fialat lányok közül télen-nyáron, templomban, vásáron, lakodalomban nem tudni, hogy ki a férjezett és ki a

szabad. A pártát Kemenesalján nem ismerték. Sokat feddi őket, mert a fej melegen tartása ártott az egészségnek. Hiába. Amit az iskolában tanított otthon a szülők "visszatartják". A porleány, ha kicsipi magát, fejét keszkenővel jól betakarta, az alsó ruha bármilyen, a láb lehet mezítelen.⁽⁹³⁾

Az 1998. november 29-ei jubileumi emlékülés programja

*Edvi Illés Pál emlékülés a városháza dísztermében
(Fotó: Völgyi László)*

Edvi Illés Pál-emléktábla avatása az evangélikus templom bejáratánál
(Fotó: Völgyi László)

A családokban a durva apáktól szenvedő gyermekek százalmas, kiszolgáltatott helyzete, a mostohaanyák gonoszsága és a lányukat erőszakkal házasiók, ahol a pénz, a "jószág szelleme" dolgozik, leányukat egy életre szerencsétlenné tették. Ilyen és ehhez hasonló helyzetek ellen emelte fel szavát. Kiáltó szózatként írt arról, hogyan lehetne a cselédek helyzetén változtatni. A leányos anyáknak is tanácsokat adott. Neveljék leánygyermeküket "asszonyiságra", mert a leány is csak gondos nevelés útján lesz feleség, anya és gazdasszony.⁽⁹⁴⁾

Az olvasás, az önművelés fontosságát több alkalommal hangsúlyozta, jelentőséget tulajdonított az újságoknak. Véleménye szerint az olvasás legfőbb célja, hogy a saját egyéniségünkhöz illő könyvek és újságok útján tapasztalatokat gyűjtsünk, egészséges életfilozófiát alakítsunk ki. Vizsgálta, hogy látott újságot. Az olvasni nem szerető bíró és jegyző pedig nekik kellene a közösségünk számára több példányban előfizetni az újságokra - javasolta. A hosszú téli estéken gyűljenek össze egy jól olvasó házában, és vitassák meg a hallottakat.⁽⁹⁵⁾ Írt a férjzsarnokságról, a szülők és gyermekek kölcsönös tegeződéséről, a farsangról, a húsvéti tojásfestésről, a színészet fontosságáról, s hogy egy más jellegű témát is említsünk, a fűzvesző természetét szorgalmazta. A helységnevek magyarázatánál a Sághegyről írta: füstölgése mindenkor az időjárás változásának biztos jele.

Írásai között találunk az emberi testtel, az emberek egészségével foglalkozókat is. Első pillanatban tájékozottsága meglepőnek tűnik, de az előzmények ismeretében nem tekinthető véletlennek. Mint maga írta: ugyan egyházi szolgálatra termett, de mindig rokonszenvezett a természettudományokkal, különösen az orvostudománnyal. Meggyőződése, hogy ha a molnárnak a hibák kijavításához ismernie kell a malom szerkezetét, fontos, hogy a lélek az ő alkatrészeit ismerje, s a bajokon valamit orvosolhasson. Külföldi útjai során Bécsben tanulmányozta az emberi test viaszából készült részeit, az egyetem bonctermében gyakran figyelte a tanulókat boncolás közben. Jénában vendégként több műtéten vett részt, hallgatott előadásokat a koponyáról. Szeretett volna betekinteni a bábaképzésbe, de itt az ajtó becsukódott előtte. Tapasztalatokat akart szerezni az új gyógyszerekkel folytatott állatkísérletekről, de Jénában és Bécsben ilyen nem folyt, a párizsi úthoz pedig nem volt elegendő pénze, drága orvosi könyvekből pótolta ezt.⁽⁹⁶⁾ A lélek orvoslására vannak templomok, papok, s jó lenne, ha a test is találna bajaira orvost és orvosságot. Orvos van, azonban patikát friss gyógyszerekkel ellátva, gazdaságosan, a patikusok kára nélkül, csak néhány helyen, egymástól távol lehet fenntartani. Ezért azt javasolta, az orvosok rendszeresen járják körbe betegeiket, vigyék magukkal a gyógyszereket, és sebészi eszközöket. Szerette volna, ha nézete nem csupán óhajítás lenne, a falukat járó orvosokat nem tekintené kontároknak, sőt útjukat meggyőződéssel kívánta. Emlékverset írt a diétás gyermekek számára.

Figyelmét nem kerülték el a környék gazdasági ügyei sem. Kis-Cell polgáraival együtt egy zártkörű takarékpénztárt hoztak létre, kifejlesztése idején az első 10 évben a választmány tagja volt.⁽⁹⁷⁾

A népes gyülekezet ügyeinek intézése az iskolák folyamatos látogatása, a tanítás, a tanítás

jobbítására vonatkozó javaslatai mellett emeljük ki a népművelői-felvilágosító tevékenységét. Egy olyan ember sokrétű munkálkodását, aki látási nehézségekkel küszködve hihetetlen akaraterővel gyűjtötte és adta tovább ismereteit élőszóval és írásain keresztül. Az 50-es évek vége felé írásaival egyre ritkábban találkozunk. Látását, teljesen elveszítette, emiatt 1863-ban állásáról kénytelen volt lemondani. Ápolása miatt fiához, Pestre költözött, ott halt meg 1871. január 22-én a közhasznú ismeretterjesztés csendes művelője. 1998. november 29-én a honismereti kör 25 éves jubileuma alkalmával dr. Szabik Imre püspök, Káldos Gyula és Tóth Péter helytörténészek méltatták a sokoldalú lelkész munkásságát. Az emlékülés után leleplezték emléktábláját a nemesdömölki templom falán.

JEGYZETEK

- (1) *Szabó Flóris*: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp., 1981. 7. p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai; 2.)
- (2) Szabó: i. m. 7-12. p.
- (3) *Pacher Donát*: A dömölki apátság története. Bp., 1912. 61. p. (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története; 12/A.)
- (4) Pannonhalmi Főkönyvtár. A könyvek jelzetei: 125 b. A. 5, 140. C. 5. 108 F. 10, 122. I. 37, 133. D. 17, 23. C. 9. 1. 2, 121. H. 1. A könyvek elkerülése kutatásunk eredménye. Köszönet illeti Szabó Flóris könyvtárvezetőt segítségéért.
- (5) Pacher: i. m. 60-61. p.
- (6) Pacher: i. m. 102-103. p.
- (7) *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 107. p.
- (8) Pacher: i. m. 264. p.
- (9) Pacher: i. m. 335-341. p.
- (10) Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás. Bp., 1981. 141-142. p.
- (11) Pacher: i. m. 430- 434. p.
- (12) Széchenyi-könyv az apátsági könyvtárban. = Kemenesalja (továbbiakban: KA) 1944. júl. 1. 2. p.
- (13) Pannonhalmi Főkönyvtár BK 478 zárt anyag.
- (14) *Payr Sándor*: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. 1. köt. Sopron, 1924. 351-355. p.
- (15) Kosáry: i. m. 516-518. p.
- (16) *Németh László*: Berzsényi Dániel. Bp., 1986. 59-60. p.
- (17) Kis János superintendens emlékezése életéről. Maga által feljegyezve. 2. kiad. Bp., 1890. 59. p. (Olcsó könyvtár; 283.)
- (18) *Bodolay Géza*: Irodalmi diáktársaságok, 1785-1848. Bp., 1963. 706-719. p. a tagok névsora.

- (19) *Németh Sámuel*: A soproni líceum tanulóifjúsága a XVIII. században. In: A soproni líceum. Szerk. Györfly Sándor, Hunyadi Zoltán. Bp., 1986. 172. p.
- (20) *Horváth János*: Berzsényi és íróbarátai. Bp., 1960. 226. p.
- (21) Németh: i. m. 61. p.
- (22) Kazinczy Ferenc levelezése. A MTA irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János. (továbbiakban: KF levelezése.) 2. köt., 1790-1802. Bp., 1891. (továbbiakban: 2. köt.) 482. p.
- (23) Kis: i. m. 242-243. p.; *Payr Sándor*: A Perlakyak négyszázados ároni háza. Bp., 1905. 38-39. p.
- (24) Kosáry: i. m. 449. p.
- (25) Közli *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel, 1742-1820. Szarvas, 1976. 320. p.
- (26) Payr: i. m. 46. p.
- (27) Néptanítók Lapja, 1877. 2. sz. 277-278. p.
- (28) Búcsúztató beszéd Perlaky Dávid felett. Veszprém, 1802. 13-16. p.
- (29) Evangélikus Gyűjtemény Sopron. Hrabowszky iratanyaga (továbbiakban: EGYS Hrabowszky iratanyaga) 1382. f. f. 253-255. p.
- (30) KF levelezése. 2. köt. 494. p.
- (31) KF levelezése. 3. köt., 1803-1805. Bp., 1893. (továbbiakban: 3. köt.) 73. p.
- (32) Bodolay: i. m. 9. p.
- (33) Kis: i. m. 414. p.
- (34) *Merényi Oszkár*: Berzsényi emlékkönyv. Bp., 1976. 115-116. p.
- (35) Bodolay: i. m. 102. p.
- (36) Bodolay: i. m. 129. p.
- (37) KF levelezése. 3. köt. 313-314. p.
- (38) Bodolay: i. m. 128-129. p.
- (39) KF levelezése. 5. köt., 1807. május 1 - 1808. június 30. Bp., 1894. (továbbiakban: 5. köt.) 158. p. "Boldogtalanság A' lantoló szép" Egy vers cím nélkül a bobai házról és Marcalról szól. A versben Kis Jánost Sági Bárdosnak nevezi.
- (40) *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 4. köt. Bp., 1896. 1306-1307. hasáb.
- (41) Kis: i. m. 244-249. p.

- (42) Szinnyei: i. m. 1358. hasáb.
- (43) EGYS Hrabowszky iratanyaga 1387. f f. 66-105. p.
- (44) EGYS Hrabowszky iratanyaga 1385. f. 51. p.
- (45) EGYS Hrabowszky iratanyaga 1378. f f. 211-212. p.
- (46) EGYS Hrabowszky iratanyaga 1381. f f. 123-128. p.
- (47) EGYS Hrabowszky iratanyaga 1382. f. 257. p.
- (48) KF levelezése. 5. köt. 317-318. p.
- (49) KF levelezése. 5. köt. 357-402. p.
- (50) KF levelezése. 3. köt. 313-314. p.
- (51) *Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp., 1978. 62-65. p.
- (52) Bodolay: i. m. 706-719. p. A tagok névsora bizonyítja a résztvevők széles körét.
- (53) KF levelezése. 19. köt., 1824. január 1 - 1823. december 31. Bp., 1909. 474. p.
- (54) *Taxner-Tóth Ernő: A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből.* Bp., 1987. 13-15. p.
- (55) KF levelezése. 18. köt., 1822. január 1 - 1823. december 31. Bp., 1908. 483. p.
- (56) Vörösmarty Mihály összes művei (továbbiakban: VMÖM) 17. Vörösmarty Mihály levelezése. 1. köt. Kiad. Brisits Frigyes. Bp., 1965. (továbbiakban: 17.) 57-58. p.
- (57) VMÖM 17. 79. p.
- (58) VMÖM 17. 84. p.
- (59) VMÖM 17. 94. p.
- (60) VMÖM Nagyobb epikai művek. 1. köt. Kiad. Horváth Károly, Martinkó András. Bp., 1963. (továbbiakban: 4.) 348-349. p.
- (61) VMÖM 4. 356-358. p.
- (62) Taxner-Tóth: i. m. 41. p. 61. p. prenumeráltak = előjegyeztek.
- (63) Taxner-Tóth: i. m. 52. 54. p. distrahálását = széthordását.
- (64) VMÖM 17. 78-79. p.
- (65) Taxner-Tóth: i. m. 71. p.; KF levelezése. 20. köt., 1826. április 1 - 1828. december 31. Bp., 1910.

362-363. p.

- (66) *Gáldi László*: A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 379-380. p.
- (67) *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom. In: Magyarország története, 1790-1848. Főszerk. Mérei Gyula; szerk. Vörös Károly. 1. köt. Bp., 1980. 184. p. (Magyarország története tíz kötetben)
- (68) *Szabó Miklós*: Kispapok és a magyar irodalom. Bp., 1936. 6-19. p.; A kispapok névsora Bodolay: i. m. 761. p.
- (69) *Szilasy János*: Kresznerics Ferenc élete. = Tudományos Gyűjtemény (továbbiakban: TGY) 1832. 8. köt. 9. p.
- (70) Szilasy: i. m. 38-39. p.
- (71) Magyar Szótár, ... = TGY 1830. 8. köt. 108-111. p.
- (72) *V.*: Magyar Szótár, .. = TGY 1831. 6. köt. 116-117. p.
- (73) KF levelezése. 21. köt., 1829. jan. 1 - 1831. aug. 20. Bp., 1911. 376. p.
- (74) Szilasy: i. m. 47. p.
- (75) Pannonhalmi Főkönyvtár Bk 263/7-2. Az elismervény részleteket nem tartalmaz.
- (76) Dukai Takách Judit élete és munkái. Közli Vadász Norbert. Bp., 1909. 178. p.
- (77) *Csanak Dóra*: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. = Magyar Könyvszemle, 1959. 1. sz. 54. p.
- (78) *Tóth Péter*: Tudománytörténeti mozaikok 6. Kresznerics Ferenc hagyatéka. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények (továbbiakban: VHHK) 199. 2. sz. 53. p. Kresznerics életére és tevékenységére vonatkozóan lásd még *Tóth Péter*: Kresznerics Ferenc, 1766-1832. In: Szombathelyi tudós tanárok. Szerk. Kőbölkuti Katalin. Szombathely, 1998. 39-75., 202-207. p.
- (79) *Unger Mátyás*: A soproni evangélikus tanítóképzés, 1858-1948. In: Györffy - Hunyadi: i. m. 158. p.
- (80) Lelkészi Hivatal Celldömölk (továbbiakban: LHC) Egyházmegyei jegyzőkönyvek. Dömölki Evangélikus Gyülekezet. III. 1837-ig. 3., 92, 83-87. p. Beliczay János sok éven keresztül kemenesaljai esperes, befolyása a környék életére jelentős volt.
- (81) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár Tört. 4-r 172/a-b. Edvi Illés Pál Vas Megyei Krónikák, az az politikai Emlékezetesség kisérve után irási jegyzetekkel 1848-1849. 1-2. köt.
- (82) *Haberen Jonathán*: Edvi Illés Pál emléke. Pest, 1872. 14. p. (Értekezések a bölcsészeti tudományok köréből; 3/3.)
- (83) *Vörös Károly*: A Kemenesalja 1848-1849-ben. Edvi Illés Pál visszaemlékezései. 1-3. közl. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ) 1964. 1. sz. 75-87. p., 2. sz. 214-226. p., 3. sz. 410-420. p.; lásd még *Tóth Péter*: "Vas Megyei Krónikák". Edvi Illés Pál följegyzései. = VSZ 1999. 4. sz. 515-538. p.; *Üö.*: Edvi Illés Pál: "Vas Megyei Krónikák". = VHHK 1999. 4. sz. 41-55. p.

- ^[§¹] Haberen: i. m. 15. p.
- ^[§S] *György Aladár*: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. 1. köt. Bp., 1886. 297. p.
- ^[§⁶] LHC Kemenesaljai esperesség. Egyházmegyei jegyz könyvek. Egyházmegyei lelkészi értekezlet jegyz könyve, 1845. okt. 1.
- Í82) Uo.
- Í88) *Edvi Illés Pál*: Mi az író? = Vasárnapi Újság (továbbiakban: VÚ) 1854. 41. sz. 368-370. p.
- Í82) VMÖM 1. Kisebb költemények. 1. köt. Kiad. Horváth Károly. Bp., 1960. 716-717. p.
- Í20) KF levelezése. 20. köt. 140. p.
- ^[§¹] *Edvi Illés Pál*: Elvesztett gyermek Kemenesi-Ságról. = VÚ 1857. 32. sz. 324. p.
- ^[§²] *U* .: Népiskolák leplezetlen mystériuma. = VÚ 1855. 10. sz. 76-77. p.; *U* .: Kereszténymodorú nevelés. = VÚ 1854. 14. sz. 116. p.
- ^[§³] *U* .: Kemenesaljai rossz népszokások. = VÚ 1854. 42. sz. 380-381. p.; *U* .: A n k fejviseletér l. = VÚ 1854. 28. sz. 240. p.; *U* .: Magyar parasztok lakodalmi szokásai. = TGY 1837. 12. köt. 1-25. p.
- ^[§⁴] *U* .: A szülei zsarnokságról. = VÚ 1855. 30. sz. 238-240. p.; *U* .: Férjzsarnokság. = VÚ 1856. 3. sz. 17-18. p., 4. sz. 26. p., 5. sz. 37-38. p., 6. sz. 47. p., 7. sz. 54-55. p.; *U* .: Mozaik képek leányos anyáknak. = VÚ 1855. 46. sz. 368-370. p.
- ^[§⁵] *U* .: Kiáltó szózat. Adventi felolvasás nem-olvasók el tt. = VÚ 1855. 50. sz. 401- 402. p.
- ^[§⁶] *U* .: Pap lopogatásai az orvosi kincses ládából. = VÚ 1856. 29. sz. 250-252. p.; *U* .: Még egy adag pap lopogatásai az orvosi kincses ládából. = VÚ 1856. 39. sz. 337. p.
- ^[§⁷] *U* .: Társasági Takarékpénztár Kis-Mária-Czell (Vas megye). = VÚ 1858. 12. sz. 143. p.